

Mirja JARAK

SMJERNICE U RAZVOJU SREDNJOVJEKOVNE ARHEOLOGIJU U HRVATSKOJ

MAIN DIRECTIONS IN THE DEVELOPMENT OF MEDIÉVAL ARCHAEOLOGY IN CROATIA

Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

UDK: 904(497.5)"653"

Primljeno / Received: 25. 04. 2007.

Prihvaćeno / Accepted: 21. 06. 2007.

Mirja Jarak
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10000 ZAGREB
mjarak@ffzg.hr

U članku se povodom 50. obljetnice izlaženja časopisa Opuscula archaeologica daje osvrt na radove koji su se na stranicama slavljeničkoga časopisa bavili srednjovjekovnim temama. Opisuje se širi kontekst istraživačkih tokova i problema unutar pojedinih velikih tematskih cjelina srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj. Na taj način izloženo je svojevrsno viđenje razvoja srednjovjekovne arheologije u posljednjih 50-ak godina. Iz predloženih rezultata istraživanja i interpretacija arheološke građe može se zaključiti o intenzivnu razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj, koji će se, nesumnjivo, nastaviti i u budućnosti.

Ključne riječi: srednjovjekovna arheologija, Hrvatska, groblja, crkvena arhitektura, naselja, Opuscula archaeologica

This article, written to mark the fiftieth anniversary of the journal Opuscula archaeologica, covers works on medieval topics printed in the journal's pages. A definition is provided for the broader context of research trends and problems within major thematic units pertaining to medieval archaeology in Croatia. Thus, a sort of vision of the development of medieval archaeology of the past fifty years is presented. Based on the results of research and interpretations of the archaeological materials, it is apparent that medieval archaeology in Croatia has developed intensively, a trend that will certainly continue in the future.

Key words: medieval archaeology, Croatia, cemeteries, church architecture, settlements, Opuscula archaeologica

Pojava časopisa *Opuscula archaeologica* podudara se s razvojem suvremenih istraživanja srednjovjekovne arheologije. Nakon Drugoga svjetskog rata započela su posvuda u Hrvatskoj, a posebno u Dalmaciji, važna istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta, čiji su rezultati omogućili razvoj spozna-

The appearance of the journal *Opuscula archaeologica* corresponded with the development of contemporary medieval archaeological research. After the Second World War, major exploration of medieval sites commenced throughout Croatia, especially in Dalmatia, and the ensuing results furthered knowl-

ja o bitnim pitanjima srednjovjekovnoga razdoblja i poticajno djelovali na kasnija istraživanja, koja su se u posljednjim desetljećima 20. stoljeća i u posljednjim godinama naše suvremenosti intenzivirala. Neki odrazi različitih tematskih usmjerenosti u istraživanjima i interpretacijama arheološke građe srednjovjekovnoga razdoblja našli su svoje mjesto i na stranicama časopisa *Opuscula archaeologica*. U osvrtu na te radove bitno je upozoriti na njihovu uklopljenost u istraživačke tokove srednjovjekovnoga razdoblja i na doprinos pojedinih autora, posebno djelatnika Odsjeka za arheologiju zagrebačkoga Filozofskog fakulteta, razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj. Tako zamišljen osvrt zahtijeva okvirnu sistematizaciju glavnih smjernica u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj, odnosno izdvajanje onih tematskih cjelina i problema koji su najviše zaokupljali pažnju istraživača i o kojima se u literaturi najviše pisalo.

RANI RAZVOJ SREDNJOVJEKOVNE ARHEOLOGIJE NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Početak suvremenih istraživanja na području srednjovjekovne arheologije obilježila su ponajprije važna revizijska istraživanja u Dalmaciji. Riječ je o istraživanjima Stjepana Gunjače lokaliteta poput Crkvine u Biskupiji (Gunjača 1953), Lopuške glavice u Biskupiji (Gunjača 1954), Stupova u Biskupiji (Gunjača 1956). Lokaliteta su to kojih je važnost neprijeporna, a zbog manjkavosti ranijih istraživanja i nedostatnih spoznaja o crkvenoj arhitekturi i svim popratnim nalazima nametala se potreba podrobnih suvremenih istraživanja. Rezultati navedenih revizijskih istraživanja omogućili su bolje sagledavanje značenja istraživanih lokaliteta i općenito su poticajno djelovali na kasnije poduzimanje niza revizijskih istraživanja povijesnih i drugih lokaliteta s važnim arheološkim ostacima u Dalmaciji. Spomenimo važna revizijska istraživanja na Gospinu otoku u Solinu (Rapanić & Jelovina 1968–1969), na Putalju (Burić, Čače & Fadić 2001) i u Uzdolju kod Knina (Gudelj 2005). Navedena revizijska istraživanja karakteriziraju posebno važne lokalitete, one poznate iz pisanih izvora, kao i lokalitete s važnim epigrafičkim spomenicima. Kako su neka od njih vršena posljednjih godina, a pritom je ostavljena mogućnost i novih istraživanja, u budućoj arheološkoj djelatnosti u Dalmaciji revizijska istraživanja važnih lokaliteta svakako će svoje mjesto zauzimati i dalje. Spoznaje koje takva istraživanja pružaju mnogostruko su utjecale na razvoj različitih tematskih cjelina unutar

edge of essential aspects of the medieval period and spurred later research, which intensified in the final decades of the twentieth century and the past several years. Some of the echoes of various thematic orientations in research and interpretation of these medieval archaeological materials also found their place on the pages of the journal *Opuscula archaeologica*. In referring to these works, it is essential to highlight their importance to research trends concerning the medieval period and the contribution of individual authors, particularly of the staff of the Archaeology Department at Zagreb's Faculty of Arts and Letters, to the development of medieval archaeology in Croatia. An overview so conceived requires a general systematisation of main trends in the development of medieval archaeology in Croatia, and special reference to those thematic units and problems that garnered the most attention of researchers and about which the most has been written.

EARLY DEVELOPMENT OF MEDIEVAL ARCHAEOLOGY AFTER THE SECOND WORLD WAR

The beginnings of contemporary research into medieval archaeology were primarily marked by important revisionary research in Dalmatia. This is the research conducted by Stjepan Gunjača at sites such as Crkvina (Gunjača 1953), Lopuška glavica (Gunjača 1954) and Stupovi (Gunjača 1956), all sites in Biskupija, in the Dalmatian hinterland. The importance of these sites is indisputable, but a shortage of earlier research and insufficient knowledge of church architecture and all accompanying finds necessitated more detailed contemporary research. The results of this revisionary research enabled a better view into the significance of the examined sites and provided a general impetus for later revisionary research into historical and other sites with important archaeological remains in Dalmatia. Worth mentioning is the important revisionary research at Gospin otok in Solin (Rapanić & Jelovina 1968–1969), at Putalj (Burić, Čače & Fadić 2001) and in Uzdolje near Knin (Gudelj 2005). These revisionary researches characterised particularly important sites, those known from written sources and sites encompassing important epigraphic monuments. Since some of these researches were conducted in recent years, and the possibility for new research is still open, revisionary researches into important sites in Dalmatia will certainly assume a major role in future archaeological activities. The knowledge generated by such research has greatly influenced

srednjovjekovne arheologije, primjerice tipološka razvrstavanja crkvene arhitekture, proučavanja plastike i grobnih nalaza.

the development of various thematic units within medieval archaeology, such as, for example, the typological classification of church architecture and the study of sculpture and grave finds.

Slika 1. Crkvina u Biskupiji, crkva Sv. Marije s grobljem (Durman 2006: 95).

Figure 1. Crkvina in Biskupija, Church of St. Mary with graveyard (Durman 2006: 95).

Istovremeno s revizijskim istraživanjima poduzimana su od početka poslijeratnoga razdoblja brojna nova istraživanja u Dalmaciji. Istraživalo se u dalmatinskim gradovima i na prostoru starohrvatske države, a postignuti rezultati u proučavanju crkvene arhitekture i u proučavanju grobalja korišteni su

Parallel to revisionary research, numerous new researches in Dalmatia were conducted since the onset of the post-war period. Researches were conducted in Dalmatian cities and in the territory of the old, medieval Croatian state, and the results of examinations of church architecture and cemeteries were later used when compiling larger syntheses. Since it would be impossible to provide an exhaustive account in a paper of this nature, suffice it to say that by the end of the 1950s the features of a large number of churches of sexfoil type were known and

kasnije pri izradi većih sintetskih djela. U nemogućnosti iscrpnijeg osvrtu na ta istraživanja spomenimo da su već do kraja 50-ih godina bile poznate karakteristike većega broja crkava šesterolisnoga tipa te da su istražena neka vrlo važna groblja, poput nekoliko grobalja u okolici Kašića.

Poslijeratni razvoj srednjovjekovne arheologije na području kontinentalne Hrvatske bio je obilježen nekim novim važnim otkrićima, koja su se, u određenoj mjeri, mogla promatrati u svjetlu spoznaja o već ranije otkrivenoj građi. Spomenimo na prvome mjestu istraživanje vrlo važnoga srednjovjekovnog groblja u Vukovaru na položaju Lijeva bara te prvo istraživanje jednoga gradišta u Hrvatskoj. Oba istraživanja vodio je Zdenko Vinski, arheolog čiji je glavni interes bio rani srednji vijek i koji je u svojim mnogobrojnim radovima tematizirao široku skalu problema, uključujući različite barbarske nalaze razdoblja seobe naroda (od hunskih do avarskih), arheološku baštinu barbariziranih romanskih starosjedilaca i starohrvatsku baštinu od 9. do 11. stoljeća. Zdenko Vinski ujedno je bio i prvi profesor srednjovjekovne arheologije na novoformiranoj Katedri za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu – od 1954. do 1961. g. Prethodno je, kao pozvani profesor, u akademskoj godini 1953/54. držao predavanja iz srednjovjekovne arheologije Josip Korošec. Djelovanje Z. Vinskog na Filozofskome fakultetu bilo je, istina, vremenski ograničeno, međutim i kasnije, tijekom rada u Arheološkome muzeju u Zagrebu, Z. Vinski svojim je mnogobrojnim radovima znatno utjecao na razvoj srednjovjekovne arheologije te na taj način i na oblikovanje nastave na Fakultetu. Osvrćući se na početke njegove djelatnosti potrebno je istaknuti važnost ranih poslijeratnih istraživanja u Vukovaru i u Mrsunjskom lugu. Ta su istraživanja pokazala povezanost naše ranosrednjovjekovne građe sa širim krugom ranosrednjovjekovnih slavenskih nalaza. Ona su se dijelom nadovezala na ranija otkrića iz vremena prije Drugoga svjetskog rata, a osobito su važna stoga što su poticajno djelovala na istraživanja grobalja i naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj sve do naših dana.

Ranosrednjovjekovno groblje u Vukovaru na položaju Lijeva bara ubraja se među najvažnija bjelobrd-ska groblja. Materijal iz grobova koje je istražio Z. Vinski (1955) poslužio je kasnije dvjema temeljitim studijama u kojima su ostvarene zanimljive interpretacije bjelobrdskoga kulturnog inventara (Tomičić 1991; Demo 1996). Istraživanje groblja u Vukovaru poticajno je djelovalo na kasnija istraživanja brojnih bjelobrdskih grobalja u sjevernoj Hrvatskoj, a može se promatrati i kao karika u proučavanju ranosrednjovjekovnih grobalja, čemu je važan prilog u

that several very important cemeteries were examined, such as several cemeteries in the Kašić area.

The post-war development of medieval archaeology in continental Croatia was characterised by several new important discoveries which, to a certain extent, could be viewed in light of knowledge on materials already uncovered previously. First and foremost, there is the research on the very important medieval cemetery in Vukovar at the Lijeva bara site and the first examination of a medieval Slavic fortified settlement (*gradište*) in Croatia. Both excavations were led by Zdenko Vinski, an archaeologist whose primary interest was the early medieval period, and who covered a broad range of problems in his works, including various barbarian artefacts from the era of the Migration Period (from Hun to Avar), the archaeological heritage of barbarised old Romanic inhabitants and the old Croatian heritage from the ninth to eleventh centuries. Zdenko Vinski was also the first professor of medieval archaeology at the newly-formed General Medieval and National Archaeology Section at the Archaeology Department of the Faculty of Arts and Letters in Zagreb – from 1954 to 1961. Prior to this, Josip Korošec lectured in medieval archaeology by invitation during the 1953/54 academic year. Vinski's work at the Faculty of Arts and Letters was, to be sure, of limited duration, but even later, during his work at the Archaeological Museum in Zagreb, his numerous papers greatly influenced the course of medieval archaeology and thus the formation of instruction at the Faculty. When referring to the beginnings of his career, it is necessary to emphasise his early post-war research in Vukovar and Mrsunjski lug. This research showed the link between Croatia's early medieval materials and the broader Slavic medieval circle. It was partially linked to earlier discoveries made prior to World War II, and these data are vital as they prompted research into cemeteries and settlements in continental Croatia up to the present.

The early medieval cemetery in Vukovar at the Lijeva bara site is among the most important Bijelo Brdo cemeteries. The materials from the graves examined by Vinski (1955) later served for two thorough studies in which interesting interpretations of the Bijelo Brdo cultural inventory were made (Tomičić 1991; Demo 1996). Examination of graves in Vukovar also spurred research into numerous Bijelo Brdo cemeteries in Northern Croatia, and it can be seen as a link in the chain of study of early medieval cemeteries, to which Josip Brunšmid, an archaeology professor at Zagreb's Faculty of Arts and Letters, provided a vital impetus at the very beginnings (1903–1904).

Some slightly earlier research than that in Vukovar conducted under Vinski's leadership constituted the

samim počecima dao Josip Brunšmid (1903–1904), profesor arheologije na zagrebačkome Filozofskom fakultetu.

Nešto prije istraživanja u Vukovaru provedena su pod vodstvom Z. Vinskog prva istraživanja jednog slavenskog utvrđenog naselja – gradišta (Vinski & Vinski Gasparini 1950). Riječ je o gradištu u Mrsunjskom lugu – utvrđenu naselju čiji počeci vjerojatno padaju u vrijeme ranoga srednjeg vijeka. Slična naselja dobro su poznata kod Istočnih i Zapadnih Slavena, pa je istraživanje Z. Vinskog otvorilo tu zanimljivu problematiku, koja je u novije doba predmetom intenzivnijeg istraživanja. O tome svjedoče podaci sakupljeni u magistarskome radu Tatjane Tkalčec (2004).

Ime Zdenka Vinskog u našoj je arheološkoj literaturi najuže vezano uz proučavanje nalaza seobe naroda. I zaista, do naših dana Vinski je obrađujući različite hunske, germanske, slavenske i avarske nalaze dao vjerojatno najznatniji doprinos toj problematici. Njegovi brojni radovi posvećeni nalazima iz vremena od velike seobe naroda do karolinškoga doba – u kojima je, koristeći najnoviju literaturu, naše nalaze stavljao u širi europski kontekst – i danas su školska literatura za probleme opće srednjovjekovne arheologije. Iz njegove rane djelatnosti spomenimo ovdje radove posvećene različitim nalazima iz vremena velike seobe naroda (Vinski 1957; Dimitrijević, Kovačević & Vinski 1962) te tematiziranje ranih avarskih i slavenskih nalaza (Vinski 1958).

Pored važnih ranih doprinosa Z. Vinskog proučavanju grobnih nalaza i naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj u prvim je poslijeratnim godinama – zahvaljujući sretnim nalazima ranosrednjovjekovne crkvene plastike u Loboru (Karaman 1948: 110; Stahuljak 1950: 260) – nagoviještena i mogućnost proučavanja ranosrednjovjekovne crkvene arhitekture. Loborski ulomci mogli su se prilično sigurno povezati s položajem crkve Majke Božje Gorske te su upravo na tom lokalitetu u istraživanjima koja su započela krajem 90-ih godina 20. st. i koja još uvijek traju pored brojnih grobova otkriveni ranosrednjovjekovna crkvena arhitektura, raniji arhitektonski slojevi iz kasnoantičkoga vremena i brojni novi ulomci crkvene plastike (Filipec 2002; 2002a; 2006). Voditelj istraživanja je Krešimir Filipec, djelatnik Odsjeka za arheologiju Filozofskoga fakulteta. Važnost nalaza dovoljno ocrtava činjenica da je riječ o prvim nalazima ranokršćanske i ranosrednjovjekovne crkvene arhitekture na području kontinentalne Hrvatske.

Rana poslijeratna istraživanja u Istri i na istočnojadranskim otocima u 40-im i 50-im godinama 20. st. rezultirala su zanimljivim spoznajama o ranosrednjovjekovnim grobljima i crkvenoj arhitekturi. Ovdje, pored drugih zaslužnih istraživača, treba spomenuti

prvu ispitivanja Slavic fortified settlement – *gradište* (Vinski & Vinski Gasparini 1950). This was a *gradište* in Mrsunjski lug – a fortified settlement that was probably originally constructed during the Early Middle Ages. Similar settlements among the Eastern and Western Slavs were already well known, so Vinski's research opened this interesting topic, which has been the object of intense research in recent years. The data gathered in Tatjana Tkalčec's master's dissertation testify to this fact (2004).

In Croatia's archaeological literature, Zdenko Vinski's name is closely associated with study of discoveries pertaining to the Migration Period. To this day, Vinski's analysis of various Hunnish, Germanic, Slavic and Avar finds constitute what is probably the most important contribution to this topic. His numerous papers dedicated to discoveries dating from the time of the Migration Period to the Carolingian era – in which, using the most recent literature, he placed the Croatian finds in the broader European context – are even today required reading among students of general medieval archaeology. Among his early works, here those dedicated to various discoveries dating to the Migration Period (Vinski 1957; Dimitrijević, Kovačević & Vinski 1962) merit attention, as do his topical works on early Avar and Slavic finds (Vinski 1958).

Besides the important early contributions by Vinski to the study of grave finds and settlements in continental Croatia, the fortunate discovery of church sculpture in Lobor (Karaman 1948: 110; Stahuljak 1950: 260) in the initial post-war years heralded the possibility of studying early medieval church architecture. The Lobor fragments could be linked to the position of the Church of the Madonna of the Mountains with relative certainty, and it was precisely at this site that early medieval church architecture, earlier architectural layers dating to Late Antiquity and numerous new church sculptural fragments (Filipec 2002; 2002a; 2006) were found in research that commenced at the end of the 1990s and is still ongoing. This research was led by Krešimir Filipec, a staff member at the Archaeology Department of the Faculty of Arts and Letters. The importance of these finds is sufficiently demonstrated by the fact that these are the first discoveries of Early Christian and early medieval church architecture in the territory of continental Croatia.

Early post-war research in Istria and on the eastern Adriatic islands during the 1940 and 1950s produced fascinating knowledge on early medieval cemeteries and church architecture. Among the many noteworthy researchers, the activities of Branko Marušić, Branko Fučić, Andre Mohorovičić, Ivo Petricoli and Cvito Fisković deserve particular attention.

djelatnost Branka Marušića, Branka Fučića, Andre Mohorovičića, Ive Petriciolija i Cvite Fiskovića.

Specifičnost prvih ranosrednjovjekovnih stoljeća u Istri dobro je predočena istraživanjima i objavama tzv. barbariziranih nekropola 7. i 8. stoljeća. U brojnim radovima Branka Marušića posvećenima tim grobljima – prvi su se pojavili u 50-im godinama 20. st. (Marušić 1958–1959; 1987) – detaljno je objašnjen fenomen etničke simbioze starosjedilačkoga romaniziranog stanovništva s novodoseljenim Slavenima, što se vrlo razvidno očituje u karakteristikama arheoloških nalaza iz grobova. Imajući u vidu teškoće u jasnom definiranju horizonta 7. i 8. stoljeća u Hrvatskoj općenito, istarska groblja iz tog vremena svakako zaslužuju posebnu pozornost. Na području Istre – zbog mnogih drugih nalaza koji se mogu datirati u 7. i 8. stoljeće, o kojima je B. Marušić također dosta pisao (Marušić 1963; 1969) – problem 7. i 8. stoljeća ne postoji u onome smislu u kojem je prisutan na području Dalmacije.

Već 50-ih godina 20. st. došlo je do istraživanja važnoga starohrvatskog groblja u Žminju (Bačić 1958). To je groblje, koje svjedoči o prisutnosti hrvatskoga stanovništva u Istri, kasnije monografski obradio B. Marušić (1987a).

Slika 2. Posuda iz groba u Žminju (Milošević 2000: 77).

Figure 2. Vessel from a grave in Žminj (Milošević 2000: 77).

Branko Fučić u svojoj se plodnoj znanstvenoj djelatnosti ponajprije bavio spomenicima Istre i Kvarner-skih otoka. Pripada mu zasluga otkrivanja velika broja srednjovjekovnih fresaka i glagoljskih natpisa. I o jednoj i o drugoj grupi spomenika napisao je važne radove, od kojih ovdje ističemo velike sinteze – Fu-

The specific aspects of the first early medieval centuries in Istria were demonstrated quite well by the research and publications of the so-called barbarised necropolises of the seventh and eighth centuries. The numerous works by Branko Marušić dedicated to these cemeteries—the first appeared in the 1950s (Marušić 1958–1959; 1987)—provided detailed explanations of the phenomenon of ethnic symbiosis between the earlier, Romanised population and the newly-settled Slavs, which is very clearly reflected in the characteristics of the archaeological artefacts from the graves. Keeping in mind the general difficulties in clearly defining the horizon of the seventh and eighth centuries in Croatia, the Istrian cemeteries of this time certainly deserve special attention. In addition to many other discoveries from the territory of Istria that can be dated to the seventh and eighth centuries, about which Marušić also wrote a considerable amount (Marušić 1963; 1969), the problem of the seventh and eighth centuries does not exist in the sense in which it is present in the territory of Dalmatia.

Research into an old Croatian cemetery in Žminj was already conducted in the 1950s (Bačić 1958). This cemetery, which testifies to the presence of the Croatian population in Istria, was later covered in a monograph by Marušić (1987a).

Branko Fučić, in his productive research work, primarily dealt with the monuments of Istria and the Kvarner islands. He deserves credit for discovering a large number of medieval frescoes and Glagolitic inscriptions. He wrote major papers on both of these types of monuments, of which the large synthesis works will be distinguished here: Fučić (1963), Fučić (1982). Fučić furthermore intensively studied Istrian and Kvarner church architecture, about which he also wrote interesting papers. With reference to his interest in Glagolitic inscriptions, his research at the St. Lucy complex in Jurandvor during the 1950s merits particular attention (Fučić 1960). During this research, the original location of the Baška Tablet—the left pluteus of the altar screen—was ascertained.

Andre Mohorovičić also dedicated great attention to medieval architecture in Istria and Kvarner. Particularly valuable knowledge was generated by research into the cathedral on the island of Krk, in which earlier layers from the Early Christian and medieval periods were discovered (Mohorovičić 1971). Like the Osor and Rab cathedrals, the Krk cathedral also inherited an Early Christian site, which indicates the tradition of preserving the cult locales of Croatia's oldest diocesan seats.

Ivo Petricioli and Cvito Fisković achieved important results in the immediate post-war years in

čić (1963), Fučić (1982). B. Fučić nadalje intenzivno je proučavao istarsku i kvarnersku crkvenu arhitekturu, o čemu je također napisao zanimljive radove. U vezi s njegovim interesom za glagoljske natpise mogla bi se posebno istaknuti njegova istraživanja kompleksa Sv. Lucije u Jurandvoru 50-ih godina 20. st. (Fučić 1960). U tim istraživanjima ustanovljeno je izvorno mjesto Bašćanske ploče – bila je lijevi plutej oltarne pregrade.

Pitanjima srednjovjekovne arhitekture u Istri i na Kvarneru intenzivno se bavio i Andre Mohorovičić. Kao posebno vrijedne spoznaje izdvajamo rezultate istraživanja krčke katedrale, u kojoj su otkriveni raniji slojevi iz ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnoga doba (Mohorovičić 1971). Poput osorske i rapske i krčka katedrala naslijedila je raniji starokršćanski prostor, što govori o tradiciji očuvanja kulturnoga mjesta naših najstarijih otočkih biskupskih središta. Ivo Petricioli i Cvito Fisković ostvarili su u ranim poslijeratnim godinama važne rezultate u proučavanju crkvene arhitekture na zadarskim i srednjodalmatinskim otocima. Spomenimo ovdje radove I. Petricioli o spomenicima na Pagu i Dugom otoku (Petricioli 1952; 1954; 1963) te radove C. Fiskovića o spomenicima na Mljetu i Pagu (Fisković 1949; 1953). Spomenicima na našim otocima oba su se autora bavila i poslije.

Tijekom ocrtana početnog razvoja suvremenih srednjovjekovnih istraživanja u Hrvatskoj u časopisu *Opuscula archaeologica* objavljena su dva zanimljiva rada iz pera Zdenka Vinskog i Stojana Dimitrijevića, profesorâ na tada osnovanim katedrama za srednjovjekovnu i prapovijesnu arheologiju na Odsjeku za arheologiju zagrebačkoga Filozofskog fakulteta. Oba rada, premda se bave vremenski različitim nalazima, povezuje interes za ranu slavensku baštinu na našim prostorima.

U radu Z. Vinskog o arheološkim nalazima iz vremena Prvog Avarskog Kaganata (Vinski 1958) sakupljeni su tada poznati nalazi s prostora nekadašnje Jugoslavije. Vinski je dobro odijelio tipično avarski od tipično slavenskoga (martinovskoga) materijala u vrijeme rane faze avarske dominacije u Karpatskoj kotlini. Ipak, naglasio je potrebu velika opreza i suzdržanosti u pogledu sigurne etničke atribucije obiju skupina nalaza. Takav oprez proizlazi iz etnički heterogena sastava stanovništva koje je tijekom rane avarske dominacije bilo okupljeno pod avarskom vlašću na širokim prostorima Karpatske kotline. Iako je za određene tipove nalaza na temelju njihove učestale pojave u određenom kontekstu nesumnjivo da pripadaju bilo avarskoj bilo ranoj slavenskoj ostavštini, zaključak o pripadnosti određenu krugu nosilaca ne može se provjeriti u svakom pojedinačnom slučaju konkretnih arheoloških nalaza. Oprez

their study of church architecture on the Zadar and Central Dalmatian islands. Here the works by Petricioli on monuments on the islands of Pag and Dugi (Petricioli 1952; 1954; 1963) and the works by Fisković on monuments on the islands of Mljet and Pag (Fisković 1949; 1953) should be stressed. Both of these authors dealt with monuments on Croatia's islands in later years as well.

During this initial development of contemporary research into the Middle Ages in Croatia in the journal *Opuscula archaeologica*, two interesting works were published, written by Zdenko Vinski and Stojan Dimitrijević, both professors at the then newly-established Medieval and Prehistoric Archaeology Sections at the Archaeology Department of Zagreb's Faculty of Arts and Letters. Both works, although dealing with chronologically different discoveries, are linked by a common interest in the early Slavic heritage in Croatia.

Vinski's work about archaeological discoveries dating to the First Avar Khanate (Vinski 1958) brought together what was so-far known in the territory of the former Yugoslavia. Vinski adeptly divided the typically Avar from the typically Slavic (Martynovka) materials during the early phase of Avar domination in the Carpathian Basin. Nonetheless, he stressed the need for great caution and restraint when conjecturing on the unequivocal ethnic attributes of both groups of discoveries. Such caution was due to the ethnically heterogeneous composition of the population which, during the early Avar domination, was gathered under Avar rule over a broad expanse of the Carpathian Basin. Even though certain types of finds, based on the frequency of their appearance in a specific context, can undoubtedly be attributed to either the Avar or early Slavic heritage, a conclusion on their belonging to a specific culture cannot be verified in each individual case of a specific archaeological discovery. The caution recommended by Vinski, which should be present when interpreting archaeological finds in general, is truly quite apposite, particularly when considering early Slavic finds, as proven by subsequent literature which dealt with this problem. With a view to the early Slavic finds, Vinski's article published in *Opuscula archaeologica* was, according to the author, the first attempt at archaeological documentation of the migrations of the South Slavs which, within the framework of the First Khanate, occurred in the late sixth and early seventh centuries (Vinski 1958: 38). Among the particularly interesting Slavic discoveries from Croatia's territory, worth mentioning are Vinski's very precise data on the famed discovery from Čađavica and his publication of a miniature fibula from Stenjevec, which

koji je Vinski preporučio, koji bi trebao biti prisutan kod interpretacije arheoloških nalaza općenito, zaista je vrlo primjeren, posebno kad je riječ o ranim slavenskim nalazima, o čemu svjedoči i kasnija literatura koja se bavila tom problematikom. U pogledu ranih slavenskih nalaza članak Z. Vinskog objavljen u časopisu *Opuscula archaeologica* bio je, prema autorovim riječima, prvi pokušaj arheološke dokumentacije seobe Južnih Slavena do koje u okvirima Prvoga Kaganata dolazi u kasnome 6. i ranome 7. stoljeću (Vinski 1958: 38). Od posebno zanimljivih slavenskih nalaza s područja Hrvatske spomenimo vrlo precizne podatke Z. Vinskog o glasovitu nalažu iz Čađavice i njegovu objavu minijature fibule iz Stenjeveca, koju je nekoliko godina ranije prvi put objavio u časopisu *Archaeologia Jugoslavica* (Vinski 1954: 78, fig. L), na temelju čega ju je J. Werner uvrstio u svoj dopunjeni pregled slavenskih lučnih fibula (Werner 1960: 118–119). Budući da do naših dana broj ranih slavenskih nalaza s kraja 6. i početka 7. stoljeća u hrvatskome dijelu međuriječja Drave, Dunava i Save nije bitno povećan ni sadržajno obogaćen, s pojedinim izuzecima poput paljevinskih grobova iz Vinkovaca (Tomičić 2000: 142–147), nalazi o kojima je pisao Z. Vinski i dalje su u središtu zanimanja.

was published for the first time several years earlier in the journal *Archaeologia Jugoslavica* (Vinski 1954: 78, fig. L), on which basis J. Werner included it in his supplemented overview of Slavic bow fibulae (Werner 1960: 118–119). Since the number of Slavic finds from the end of the sixth and beginning of the seventh centuries has thus far not increased significantly in the Croatian portion of the Drava, Sava and Danube interfluvium—with exceptions such as the incineration graves from Vinkovci (Tomičić 2000: 142–147), the discoveries about which Vinski wrote are still the focus of attention. With reference to the proposed cultural affiliation of these discoveries to the Martynovka circle, it can be established that in the contemporary literature, a more certain attribution of this circle to Slavic finds has emerged. While N. Fettich once interpreted the Martynovka circle without mentioning its association with the Slavs (Fettich 1941–1942), in more recent years, based on a series of Martynovka type discoveries in proven Slavic settlements and cemeteries in Ukraine (Prichodnjuk 1994), the Martynovka circle is associated with the historically proven Antes. In this context, the Čađavica find can also be attributed to the Antes with greater certainty than was possible in the 1950s, and interpreted as an archaeological indicator of the direction of Slavic movement.

Slika 3. Čađavica, nalazi iz kneževskog groba (Milošević et al. 2001: 81).

Figure 3. Čađavica, articles from a princely grave (Milošević et al. 2001: 81).

U vezi s predloženom kulturnom pripadnošću tih nalaza martinovskom krugu može se ustanoviti da je u suvremenoj literaturi došlo do sigurnije atribucije toga kruga nalaza Slavenima. Dok je svojedobno N. Fettich martinovski krug nalaza interpretirao ne dovodeći ga u vezu sa Slavenima (Fettich 1941–1942), u novije doba na temelju niza nalaza martinovskoga tipa u sigurnim slavenskim naseljima i grobljima u Ukrajini (Prichodnjuk 1994) martinovski krug nalaza povezuje se s historijski posvjedočenim Antima. U tom kontekstu mogao bi se i načđavički nalaz s više sigurnosti nego što je to bilo moguće u 50-im godinama 20. st. pripisati Antima i interpretirati kao arheološki pokazatelj smjera slavenskih kretanja.

Rad Stojana Dimitrijevića (1957) posvećen je slavenskim grobovima otkrivenima 1957. g. prilikom prvih istraživanja lokaliteta Otok-Gradina kod Vinkovaca, koja je vodio Arheološki zavod. Tada su otkrivena četiri slavenska groba ukopana u prapovijesno naselje. U istraživanjima koja su 1970. g. vodili S. Dimitrijević i M. Šmalcelj otkriveni su novi slavenski grobovi, tako da su ukupno istražena 22 groba, što predstavlja manji dio jednoga mnogo većega groblja. Na temelju grobnih nalaza groblje se okvirno može promatrati u svjetlu slavensko-avarske simbioze u 8. stoljeću (Težak-Gregl & Šmalcelj 1992). S. Dimitrijević detaljno je izvijestio o slavenskim nalazima iz prvih otkrivenih grobova. U četirima otkrivenim grobovima pronađena je tipična slavenska keramika. Dva groba sadržavala su zanimljive nakitne izrađevine – naušnice i ogrlice – a u njima je bio i po jedan željezni nožić. Kao najzanimljiviji nalaz ističe se par filigranskih lunulastih naušnica sa zvjezdolikim privjeskom. Zvjezdoliki privjesak bio je sačuvan samo na jednoj naušnici, ali su se i na drugoj mogli opaziti njegovi tragovi. Zvjezdolike naušnice S. Dimitrijević dobro je interpretirao kao tipične ranosrednjovjekovne slavenske nalaze te ih u svome članku datirao u početak 9. stoljeća. Poslije je njegov članak, kao i članak Z. Vinskog o zvjezdolikim naušnicama (Vinski 1952), u poznatome radu o ženskome nakitu 7. i 8. stoljeća u Karpatskoj kotlini koristila Zlata Čilinská (1975: 94, n. 61).

Dalji razvoj srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj mogao bi se u ovome pregledu naznačiti samo u osnovnim crtama, uzimajući u obzir osnovnu podjelu tematskih cjelina koje predstavljaju glavni predmet proučavanja srednjovjekovne arheologije. Riječ je o proučavanjima grobalja, crkava i crkvenih grobalja te naselja.

Stojan Dimitrijević's article (1957) is dedicated to Slavic graves discovered in 1957 during the first research into the Otok-Gradina site near Vinkovci, led by the Archaeology Institute. At the time, four Slavic graves were found interred in a prehistoric settlement. In research led by Dimitrijević and M. Šmalcelj in 1970, new Slavic graves were discovered, so that a total of 22 graves were examined, which is only a smaller portion of a much larger cemetery. Based on grave finds that can generally be viewed in light of the Slavic-Avar symbiosis in the eighth century (Težak-Gregl & Šmalcelj 1992), Dimitrijević compiled a detailed report on Slavic finds from the first discovered graves. Typical Slavic pottery was found in the four discovered graves. Two graves contained interesting jewellery handicrafts—earrings and necklaces—and each contained an iron knife as well. An interesting find is a pair of filigree lunula-shaped earrings with a star pendant. The star pendant was preserved only on one earring, although traces of a pendant could be discerned on the other one. The star-shaped earrings were properly interpreted by Dimitrijević as typical early medieval Slavic artefacts, and in his article he dated them to the beginning of the ninth century. Later his article and the article by Vinski on star-shaped earrings (Vinski 1952) were used by Zlata Čilinská (1975: 94, n. 61) in her well known work on women's jewellery of the Carpathian Basin in the seventh and eighth centuries.

The further development of medieval archaeology in Croatia in this sense can only be indicated in broad outline, taking into consideration the basic division of the thematic units which constitute the main topic of study in medieval archaeology. This encompasses study of cemeteries, churches and graveyards, and settlements.

MEDIEVAL CEMETERIES

Over the past 45 years, numerous cemeteries were examined, as well as small sets of graves and individual graves, which belonged to various ethnic groups and interment dates. It can be stated that the degree of research into these cemeteries of varying provenance roughly corresponds to the degree and significance of the presence of the respective cultures in Croatia. The Germanic peoples from the Migration Period, whose material culture was also present in Croatia, were generally concentrated in the neighbouring areas of the Carpathian Basin, to which their archaeological heritage also testifies: e.g. Ostrogoths, Gepids and Lombards. When

SREDNJOVJEKOVNA GROBLJA

U posljednjih 45 godina istraživana su brojna groblja, kao i manje skupine grobova i pojedinačni grobni nalazi, različite etničke pripadnosti i vremena ukopavanja. Moglo bi se ustvrditi da je stupanj istraženosti navedenih grobalja, donekle u skladu sa stupnjem i značenjem prisutnosti njihovih nosilaca u Hrvatskoj. Germanski narodi iz vremena velike seobe naroda kojih su nalazi prisutni i u Hrvatskoj bili su uglavnom koncentrirani u susjednim područjima Karpatske kotline, o čemu svjedoči i njihova arheološka ostavština, primjerice Ostrogota, Gepida i Langobarda. S prelaskom Ostrogota u Italiju povezana je njihova veća prisutnost u Dalmaciji, što se izražava većim brojem ostrogotskih nalaza u Dalmaciji. Iz 6. stoljeća tako datira najveće groblje razdoblja seobe naroda u Hrvatskoj, groblje u Kninu na položaju Greblje, koje predstavlja kompleksno groblje starosjedilačkoga romaniziranog stanovništva i pristiglih Ostrogota, čiji su grobovi u manjini. To važno groblje istraživano je 60-ih godina 20. st. pod vodstvom Dušana Jelovine i Zdenka Vinskog. Detaljna analiza groblja i interpretacija nalaza te kataloška objava grobova i nalaza Z. Vinskog i K. Simoni uslijedili su nešto kasnije (Vinski 1989; Simoni 1989). S tom objavom naglašeno je značenje ostrogotske prisutnosti u Dalmaciji, o čemu su inače svjedočili i radovi drugih autora koji su se bavili ostrogotskim nalazima u Dalmaciji. Tako je Janko Belošević (Belošević 1965; 1968) objavio više važnih ostrogotskih grobnih nalaza koji su, poput onih kninskih, svjedočili o etničkoj simbiozi starosjedilačkoga romaniziranog stanovništva i Ostrogota. U vezi s problematikom Ostrogota u Dalmaciji zanimljiv je rad Juliana Medinija (1980), u kojem je pretpostavljena njihova duža prisutnost u jednome dijelu Dalmacije, a pored analize historijskih izvora ukazano je i na značenje ostrogotske arheološke ostavštine. Ako se i ne prihvati Medinijevo mišljenje o produženoj ostrogotskoj prisutnosti u sjevernoj Dalmaciji i na Kvarneru, njihova prisutnost u Dalmaciji ipak je bila dugotrajna te su u vrijeme njihove vlasti sigurno nastajale i neke građevine. U tom kontekstu dovela je autorica ovoga rada, u članku koji je objavljen u časopisu *Opuscula archaeologica*, arheološke ostatke jedne građevine na otoku Krku u vezi s Ostrogotima (Jarak 1999–2000). Bez obzira na to je li riječ o ostacima crkve, kako je predloženo u članku, ili o ostacima neke druge kasnoantičke građevine ili građevinskoga kompleksa, lokalitet bi se mogao datirati u vrijeme ostrogotske prisutnosti na sjevernojadranskim otocima.

Ostrogotskim nalazima u Dalmaciji posvetio je u zadnjim desetljećima znatnu pažnju Ante Uglešić,

the Ostrogoths moved into Italy, their presence in Dalmatia became greater, which is reflected in the larger number of Ostrogothic finds in Dalmatia. The largest cemetery from the Migration Period in Croatia thus dates to the sixth century: the cemetery in Knin at the Greblje site, which is a complex cemetery of the indigenous Romanised population and newly-arrived Ostrogoths, whose graves constitute a minority. This important cemetery was researched in 1960s, under the leadership of Dušan Jelovina and Zdenko Vinski. A detailed analysis of the cemetery and an interpretation of the finds, as well as a catalogued publication of the graves and finds by Vinski and K. Simoni followed only somewhat later (Vinski 1989; Simoni 1989). This publication emphasised the significance of the Ostrogothic presence in Dalmatia, also indicated in the works of other authors who dealt with Ostrogoth finds in Dalmatia. Thus, Janko Belošević published a number of important Ostrogothic grave finds (Belošević 1965; 1968) which, like those from Knin, testify to the ethnic symbiosis between the indigenous Romanised population and the Ostrogoths. With reference to the problem of the Ostrogoths in Dalmatia, also interesting is the work by Juliano Medini (1980), in which their longer presence in a part of Dalmatia is assumed, and besides an analysis of historical sources, the importance of the Ostrogothic archaeological heritage is also noted. Even if Medini's view of an extended Ostrogoth presence in Northern Dalmatia and Kvarner is not accepted, their presence in Dalmatia was nonetheless long-lasting, and during their rule some buildings were certainly constructed. In this context, the author of this paper linked the archaeological remains of a building on the island of Krk with the Ostrogoths in an article published in *Opuscula archaeologica* (Jarak 1999–2000). Regardless of whether it is a matter of the remains of a church, as proposed in the article, or the remains of some other Late Antique structure or building complex, the site could be dated to the period of Ostrogoth presence on the Northern Dalmatian islands.

Ante Uglešić dedicated considerable attention to Ostrogothic finds in Dalmatia in recent decades, writing both broader syntheses on Ostrogothic finds in the territory of the Roman Province of Dalmatia and works on individual finds (Uglešić 1990; 1994–1995). Together with Ostrogothic finds in the territory of Bosnia-Herzegovina and finds from other territories in Croatia, the finds from Dalmatia constitute a sufficient basis to write a synthesis on the Ostrogoth presence in Croatia. The writing of such a comprehensive synthesis is upheld by the already existing synthesis by Željko Demo dedicat-

pišući kako šire sintetičke osvrte o ostrogotskim nalazima na području rimske provincije Dalmacije tako i radove o pojedinim nalazima (Uglešić 1990; 1994–1995). Zajedno s ostrogotskim nalazima na području BiH i s nalazima iz drugih područja Hrvatske nalazi iz Dalmacije dovoljna su osnova za pisanje sinteze o ostrogotskoj prisutnosti u Hrvatskoj. Pisanje takve sveobuhvatne sinteze podupire i već postojeća sinteza Željka Deme posvećena ostrogotskim numizmatičkim nalazima na širim prostorima Hrvatske, Slovenije i BiH (Demo 1994). Kako je Hrvatska u vrijeme ostrogotske dominacije u Italiji ulazila u sastav Ostrogotske Države, upravo je to vrijeme vrlo znakovito u pogledu prožimanja barbarske germanske komponente i starosjedilačkog antičkog supstrata, što se ogleda u različitim segmentima arheološke baštine, pa tako i u numizmatičkim nalazima.

Osvrt na problematiku ostrogotske ostavštine upućuje na važnost razdoblja seobe naroda unutar srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj. Iz bogatstva problematike što je vezana uz Ostrogoše proizlazi također važnost proučavanja arheološke ostavštine drugih naroda razdoblja velike seobe naroda prisutnih u Hrvatskoj, a na čije arheološke tragove i literaturu koja im je posvećena nije moguće upozoriti u okvirima ovoga rada.

Drugu važnu skupinu ranosrednjovjekovnih grobnih nalaza predstavljaju avaro-slavenska groblja iz razdoblja avarske dominacije u Karpatskoj kotlini i iz završnog avarskog perioda 9. stoljeća. Nadovezujući se na istraživanja avaro-slavenskoga groblja u Bijelom brdu (Vinski 1949; Ivaniček 1949), na spomenuta istraživanja u Otoku kod Vinkovaca te na istraživanje avaro-slavenskoga groblja u Brodskom Drenovcu (Vinski Gasparini & Ercegović 1958), osobito su važna istraživanja Marije Šmalcelj avaro-slavenskih groblja u Privlaci na položaju Gole njive (Šmalcelj 1973; 1976; 1981) i u Starim Jankovcima na obali potoka Gatina (Šmalcelj 1981a; 1992). U Privlaci je istraženo 230 grobova, koji se datiraju između sredine 8. i početka 9. stoljeća. Iz jednoga posebno važnoga groba, groba ratnika s konjem, potječu tauširane i pozlaćene falere, vrlo zanimljiv nalaz s kraja 8. stoljeća. U Starim Jankovcima otkriveno je 88 grobova što se mogu datirati u 7–8. stoljeće. Na lokalitetu je otkriveno i istovremeno naselje s keramičkim nalazima. Naselje, kao ni groblje, nije do kraja istraženo. Međutim treba istaknuti da je to do danas jedino naselje avaro-slavenskoga razdoblja istraživano u sjevernoj Hrvatskoj. Avaro-slavenski lokaliteti zajedno s drugim avarodobnim lokalitetima na području sjeverne Hrvatske popisani su u najnovije doba u radu Krešimira Filipca (2002–2003), u kojem je interpretiran nalaz kasnoavarske falere u obliku veprove glave. U tom zanimljivom radu nave-

ed to Ostrogothic numismatic finds in the broader territories of Croatia, Slovenia and Bosnia-Herzegovina (Demo 1994). Since Croatia was a part of the Ostrogoth State during the Ostrogoth domination of Italy, this period was precisely significant due to the intermingling between the barbarian, Germanic components and the indigenous substratum of Antiquity, which was reflected in various segments of the archaeological heritage, and also in numismatic finds.

Consideration of the problem of the Ostrogoth heritage indicates the importance of the Migration Period to medieval archaeology in Croatia. The wealth of themes tied to the Ostrogoths also indicates the importance of studying the archaeological heritage of other peoples present in Croatia during the Migration Period, although the archaeological traces and literature dedicated to them cannot be covered within the framework of this paper.

Another important group of early medieval grave finds are the Avar-Slavic cemeteries from the period of Avar domination in the Carpathian Basin and during the final Avar period in the ninth century. With reference to research into the Avar-Slavic cemetery at Bijelo Brdo (Vinski 1949; Ivaniček 1949), the already-mentioned research in Otok at Vinkovci and the research into the Avar-Slavic cemetery in Brodski Drenovac (Vinski Gasparini & Ercegović 1958), the research conducted by Marija Šmalcelj into the Avar-Slavic cemeteries in Privlaka at the Gole njive site (Šmalcelj 1973; 1976; 1981) and in Stari Jankovci on the banks of Gatina Creek (Šmalcelj 1981a; 1992) are particularly important. In Privlaka, 230 graves were examined, dating from the mid-eighth century to the early ninth century. One particularly important grave, the grave of a warrior with horse, contained gilded phalera with intarsia work, a very interesting find dated to the end of the eighth century. In Stari Jankovci, 88 graves were discovered that can be dated to the seventh/eighth centuries. A coterminous settlement with pottery finds was also discovered at the site. The settlement, like the cemetery, has not been completely examined. However, it should be noted that so far it is the sole Avar-Slavic settlement studied in Northern Croatia. Avar-Slavic sites, together with other Avar-era sites in the territory of Northern Croatia, are listed in a recent work by Krešimir Filipec (2002–2003), in which he interprets a late Avar phalera in the shape of boar's head. In this interesting work, all relevant literature on the Avar presence in Northern Croatia is cited.

Besides the basic archaeological importance of items discovered in the graves, Avar-Slavic cemeteries are an interesting subject of anthropological research. The results of anthropological examinations

dena je sva relevantna literatura za vrijeme avarske prisutnosti na području sjeverne Hrvatske.

Pored osnovne arheološke važnosti koju predmeti otkriveni u grobovima imaju, avaro-slavska groblja predstavljaju i zanimljiv predmet antropoloških istraživanja. Upravo su rezultati antropoloških istraživanja osteoloških ostataka kod takvih kompleksnih groblja vrlo važni jer mogu pomoći u definiranju udjela različitih populacija koje su zajednički obitavale. Ranosrednjovjekovne populacije s lokaliteta Privlaka i Stari Jankovci bile su predmetom antropoloških istraživanja Marija Šlausa. U više radova koji su objavljeni u časopisu *Opuscula archaeologica* Šlaus se bavio ljudskim osteološkim materijalom tih dvaju lokaliteta (Šlaus 1993; 1996; 1997). Kranimetrijskim analizama ustanovljena je na njima prisutnost različitih ranosrednjovjekovnih populacija. Daljnjim analizama osteološkoga materijala dobiveni su različiti podaci koji osvjetljavaju način života ranosrednjovjekovnoga stanovništva i koji se u određenoj mjeri mogu povezati s arheološkim nalazima (pokazatelji kronične neishranjenosti kod populacije iz Privlake u skladu su s izrazitom malobrojnošću keramičkih posuda u kojima se prilagala hrana u grobovima).

U još nekoliko radova u časopisu *Opuscula archaeologica* M. Šlaus bavio se antropološkim analizama osteoloških ostataka srednjovjekovnoga stanovništva. Izdvajamo dva rada s vrlo zanimljivim rezultatima. U članku u kojem su izloženi rezultati kranimetrijskih analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe (Šlaus 1999–2000) izdvojeni su lokaliteti s dalmatinsko-hrvatskom populacijom. Prema autorovu mišljenju ti lokaliteti mogli bi pokazivati i smjer kretanja hrvatskih populacija pri doseljavanju u Dalmaciju i smjer njihova kasnijega kretanja pri naseljavanju susjednih područja BiH i sjeverne Hrvatske. U istu problemsku cjelinu uklapaju se i podaci antropoloških analiza skeletnih ostataka iz groblja u Đakovu koje je 90-ih godina 20. st. istraživao K. Filipec (Šlaus & Filipec 1998). Antropološka analiza lubanja pokazala je da je stanovništvo koje je pokapano na đakovačkome srednjovjekovnom groblju tijekom 1. faze ukopavanja (od 11. do 13. stoljeća) pripadalo dalmatinsko-hrvatskim populacijama. Budući da je u grobovima 1. faze uz bjelobrdski nakit bio prisutan i nakit tipičan za Dalmaciju, taj rezultat bio je prihvatljiv i s arheološkoga stajališta. Imamo li u vidu koliko je nepoznanica vezano uz etničku pripadnost srednjovjekovnoga stanovništva sjeverne Hrvatske, kompleksna istraživanja đakovačkoga groblja predstavljaju važan korak u razjašnjavanju te problematike. Što se tiče arheoloških podataka o karakteristikama groblja u Đakovu, njih je Krešimir Filipec predočio u izvještajima o iskopavanjima (1996; 1997).

of osteological remains from such cemetery complexes are very important because they can help define the various populations that lived together. The early medieval populations from the Privlaka and Stari Jankovci sites were studied by Mario Šlaus. In a number of articles published in *Opuscula archaeologica*, Šlaus dealt with human osteological materials from these two sites (Šlaus 1993; 1996; 1997). Craniometric analysis determined the presence of various early medieval populations here. Further analysis of osteological materials generated various data which illuminate the life of the early medieval population and which can, to a certain extent, be linked to archaeological finds (indications of chronic malnutrition among the Privlaka populations correspond to the exceptionally small number of ceramic vessels in which food was deposited in graves).

In several other works in *Opuscula archaeologica*, Šlaus conducted anthropological analyses of the osteological remains of the medieval population. Two works containing very interesting results stand out. In an article that presents the results of craniometric analysis of Central European medieval sites (Šlaus 1999–2000), sites with Dalmatian-Croatian populations are set apart. According to Šlaus, these sites may, among other things, constitute indicators of the direction of movement of Croatian populations prior to settlement in Dalmatia and the direction of their later movement when settling neighbouring Bosnia-Herzegovina and Northern Croatia. Data generated by anthropological analysis of skeletal remains from graves in Đakovo, researched in the 1990s by Filipec (Šlaus & Filipec 1998) also fall under the same set of problems. Anthropological analysis of skulls has shown that the people buried in the medieval cemetery in Đakovo during the first phase of interments (eleventh to thirteenth centuries) belonged to the Dalmatian-Croatian populations. Since, besides Bijelo Brdo jewellery, jewellery typical of Dalmatia was also present in the graves of the first phase, this result also jibed with archaeological standpoints. Keeping in mind the number of unknowns tied to the ethnicity of the medieval population of Northern Croatia, complex research of the Đakovo cemetery constitutes a major step in clarifying this mystery. As to archaeological data on the characteristics of the cemetery in Đakovo, Krešimir Filipec presented this in his excavation reports (1996; 1997). This is a very large cemetery with over 400 examined graves, with the earliest dated to the eleventh century, and a duration covering the High and Late Middle Ages. Two burial horizons can be distinguished based on the archaeological materials found. Although Bijelo Brdo type jewel-

Riječ je o vrlo velikoj groblju s više od 400 istraženih grobova, čiji počeci padaju u 11. stoljeće, a traje tijekom razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka. Dva horizonta ukopavanja razlikuju se i prema zastupljenju arheološkom materijalu. Iako se u 1. fazi ukopavanja pojavljuje nakit bjelobrdskega tipa, očito nije riječ o tipičnu bjelobrdskegroblju. To jasno proizlazi iz prisutnosti dalmatinsko-hrvatskoga nakita. Kako je u Đakovu dalmatinski nakit (naroskane naušnice i naušnica trojagodnoga tipa) datiran do vremena tatarske provale, iz toga bi se možda mogli izvesti zaključci i o datiranju takva nakita u Dalmaciji.

Problemom trojagodnih naušnica, odnosno sljepoočničarka, u sjevernoj Hrvatskoj pozabavio se K. Filipec u posebnome članku (2003). Analizirajući prisutnost trojagodnih sljepoočničarki na nekoliko lokaliteta, autor je ukazao na njihove analogije u južnoj Hrvatskoj i izvan Hrvatske, osobito u Mađarskoj i Slovačkoj. Raznolikost tipova trojagodnih sljepoočničarki u sjevernoj Hrvatskoj svjedoči također o različitim utjecajima u njihovu oblikovanju, pri čemu je u 12. stoljeću osobito izražen utjecaj bizantskih radionica. Analizirani primjerci trojagodnih sljepoočničarki iz sjeverne Hrvatske datiraju se u 12. i 13. stoljeće.

Kako je pokazano na primjeru đakovačkoga groblja, nakitni oblici karakteristični za Dalmaciju pojavljuju se u sjevernoj Hrvatskoj potkraj trajanja bjelobrdske kulture zajedno s bjelobrdskim nakitom. Prije toga, u 10. i 11. stoljeću, na području sjeverne Hrvatske dominiraju oblici bjelobrdske kulture. Brojnim grobljima te kulture bila je posvećena znatna pažnja, tako da je do danas istražen dosta velik broj grobalja te kulture. Spomenimo istraživanja Stojana Dimitrijevića (1966; 1979), Marije Šmalcelj (Šmalcelj & Kolar 1985), Željka Tomičića (1989; 1997), Katice Simoni (2004).

Najsustavnije se u posljednjim desetljećima bjelobrdskim kulturnim kompleksom bavio Željko Tomičić. Istražio je više novih bjelobrdskih grobalja te objavljivao radove o novim nalazima i o problematici bjelobrdske kulture općenito (Tomičić 1991; 1991a; 1999). Dva njegova priloga proučavanju bjelobrdske kulture objavljena su i u časopisu *Opuscula archaeologica*. U prvome od njih (Tomičić 1999–2000) analizirani su nalazi iz prvog otkrivenog bjelobrdskega groblja u Hrvatskoj, groblja u Velikom Bukovcu. Istovremeno s otkrićem Branimirova natpisa u Muću Gornjem izvršio je Šime Ljubić 1871. g. pokušna istraživanja u Velikom Bukovcu. Tada je otkriveno nekoliko grobova bjelobrdske kulture i time započinje istraživanje te kulture u Hrvatskoj. U svome članku o bjelobrdskim nalazima iz Velikog Bukovca Ž. Tomičić detaljnom je tipologijskom i kronologijskom analizom nalaza utvrdio vremenski okvir sahranjivanja u Velikom Bukovcu. U svome drugom prilogu (Tomičić 2003) autor je analizirao grob jed-

lery can be found in the first phase of burials, this is obviously not a typical Bijelo Brdo cemetery. This clearly follows from the presence of Dalmatian-Croatian jewellery. Since the Dalmatian jewellery in Đakovo (plaited earrings and earrings with three beads) has been dated to the time of the Tartar incursions, it may be possible to draw conclusions on the dating of such jewellery in Dalmatia as well.

The problem of three-bead earrings and temple ornaments, in Northern Croatia was covered by Filipec in a separate article (2003). After analysing the presence of three-bead temple ornaments at several sites, Filipec found analogies in Southern Croatia and outside of Croatia, particularly in Hungary and Slovakia. The diversity of types of three-bead temple ornaments in Northern Croatia also indicates the various influences on their formation, and the influence of Byzantine workshops was particularly notable in the twelfth century. The analysed examples of three-bead temple ornaments from Northern Croatia were dated to the twelfth and thirteenth centuries.

As shown using the example of the Đakovo cemetery, the jewellery forms characteristic of Dalmatia appeared in Northern Croatia at the end of the Bijelo Brdo culture together with Bijelo Brdo jewellery. Prior to this, in the tenth and eleventh centuries, the territory of Northern Croatia was dominated by Bijelo Brdo forms. Considerable attention has been dedicated to this culture's numerous cemeteries, so that a very large number of this culture's cemeteries have so far been studied. Amongst many excavations we can mention researches conducted by Stojan Dimitrijević (1966; 1979), Marija Šmalcelj (Šmalcelj & Kolar 1985), Željko Tomičić (1989; 1997), and Katica Simoni (2004).

In recent decades, Željko Tomičić has conducted the most systematic examinations of the Bijelo Brdo culture. He studied several new Bijelo Brdo cemeteries and published works on new finds and on the problems of the Bijelo Brdo culture in general (Tomičić 1991; 1991a; 1999). Two of his papers on the Bijelo Brdo culture were also published in *Opuscula archaeologica*. In the first (Tomičić 1999–2000), he analysed finds from the cemetery in Veliki Bukovac, the first Bijelo Brdo cemetery discovered in Croatia. In 1871, Šime Ljubić conducted test excavations in Veliki Bukovac at the same time as the discovery of Branimir's inscription in Muć Gornji. At that time, several Bijelo Brdo graves were discovered, and this marked the beginning of research into this culture in Croatia. In his article on the Bijelo Brdo finds from Veliki Bukovac, Tomičić used a detailed typological and chronological analysis to ascertain the time framework of interments in Veliki Bukovac. In his other article (Tomičić 2003), Tomičić analysed the

ne odličnice iz ranosrednjovjekovnoga groblja Zvonimirovo. Na temelju luksuznih primjeraka nakita i kronoloških pokazatelja za sve nalaze iz groba grob odličnice datiran je u početke 11. stoljeća.

Problematici bjelobrdsckoga kulturnog kompleksa posvećen je i članak Ivane Iskra-Janošić o grobovima otkrivenima na položaju Meraja u Vinkovcima (Iskra-Janošić 1997). Nadovezujući se na ranija istraživanja S. Dimitrijevića, u kojima su otkriveni temelji ranoromaničke crkvice i stotinjak grobova, među kojima je bilo nekoliko bjelobrdsckih, u istraživanjima I. Iskra-Janošić otkriven je veći broj kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih grobova te dva groba iz kasnoga razdoblja bjelobrdsckeg kulture. Lokalitet je zanimljiv i zato što pruža mogućnost proučavanja odnosa bjelobrdsckih grobova prema crkvenoj arhitekturi, što je u sklopu proučavanja bjelobrdsckeg kulture jedno od vrlo važnih pitanja.

grave of an important woman from the early medieval cemetery in Zvonimirovo. Based on the luxurious jewellery and chronological indicators for all finds from this grave, it was dated to the early eleventh century.

An article by Ivana Iskra-Janošić on graves discovered at the Meraja site in Vinkovci also deals with the problem of the Bijelo Brdo culture complex (Iskra-Janošić 1997). Continuing earlier research conducted by Stojan Dimitrijević, in which the foundations of a small early Romanesque church and approximately one hundred graves were discovered (among them several Bijelo Brdo graves), in her research Iskra-Janošić discovered a larger number of late medieval and early modern era graves and two graves from the late period of the Bijelo Brdo culture. The site is also interesting because it provides an opportunity to study the relationship between Bijelo Brdo graves

Slika 4. Pojasne kopče 6. stoljeća s lokaliteta Knin – Greblje i Unešić (Milošević et al. 2001: 34).

Figure 4. Sixth-century belt buckles from a Knin site: Greblje and Unešić (Milošević et al. 2001: 34).

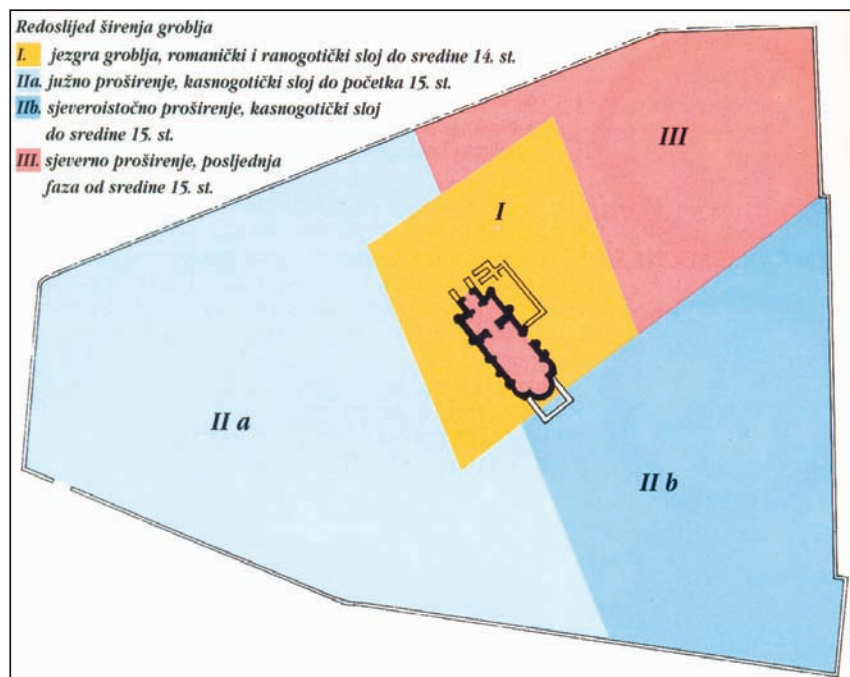

Slika 5. Bijelo Brdo, srednjovjekovni nakit (Durman 2006: 91).
Figure 5. Bijelo Brdo, medieval jewellery (Durman 2006: 91).

Slika 6. Jednojagodne naušnice s groblja Stranče – Gorica kod Crikvenice (Cetinić 1998: 106–50).
Figure 6. Single-bead earring from the Stranče – Gorica cemetery near Crikvenica (Cetinić 1998: 106–50).

Slika 7. Plan širenja groblja oko crkve Sv. Spasa (Jakšić & Petrincec 1996: 152).

Figure 7. Layout of expansion of graveyard around the Church of the Redeemer (Jakšić & Petrincec 1996: 152).

Najviše istraživanja i najviše radova o grobnim nalazima u našoj arheološkoj literaturi posvećeno je problematici srednjovjekovnih grobalja u Dalmaciji. Uz nastojanje da se predoče neki posebno važni problemi vezani uz tu tematiku u ovom osvrtu bit će spomenuti samo neki radovi između mnogih koji bi se mogli spomenuti. Isto ograničenje naravno vrijedi i za druge tematske cjeline o kojima je riječ u ovome članku, ali možda će posebno biti izraženo u vezi s problematikom srednjovjekovnih grobalja, arhitekture i plastike u Dalmaciji, te u vezi s problematikom naselja u Hrvatskoj. Ne samo mnogi važni i zanimljivi članci nego i knjige i studije u ovom osvrtu ne mogu biti spomenute.

U istraživanjima srednjovjekovnih grobalja u Dalmaciji postignuti su značajni rezultati. Velik broj istraženih lokaliteta omogućio je određivanje vremenske pripadnosti pojedinih zajedničkih odlika koje karakteriziraju određene skupine grobalja. Tako su pouzdano određena ranosrednjovjekovna groblja i karakteristike ranosrednjovjekovnih grobnih nalaza u odnosu na groblja iz razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Unutar ranosrednjovjekovnoga razdoblja odvojen je tzv. poganski horizont, okvirno datiran do sredine 9. stoljeća, od kristijaniziranoga horizonta, koji se nadovezuje na prethodni. Unutar kristijaniziranoga horizonta potvrđena su davna Karamanova zapažanja o postojanju grobalja na redove kristijaniziranoga stanovništva uz istovremena crkvena groblja (Karaman 1940). Pregled bitnih karakteristika srednjovjekovnih grobalja u Dalmaciji

and church architecture, which is a very important issue in the study of the Bijelo Brdo culture.

Most research and the most papers on grave finds in Croatia's archaeological literature are dedicated to medieval graves in Dalmatia. In an attempt to present some particularly important problems tied to this topic, only a few works will be mentioned among the many that could be cited. This same limitation also applies to the other themes covered in this paper, but it comes to the fore particularly in the case of medieval cemeteries, architecture and sculpture in Dalmatia, and with reference to settlements in Croatia. Besides numerous important and interesting articles, many books and studies also cannot be covered in this overview.

Significant results were achieved in research into medieval cemeteries in Dalmatia. The large number of explored sites made it possible to chronologically date individual common features characteristic of specific groups of cemeteries. Thus, early medieval cemeteries and characteristic early medieval grave finds were clearly distinguished from high and late medieval cemeteries. Within the early medieval period, the so-called "pagan" horizon has been distinguished, generally dated up to the mid-ninth century, in contrast to the Christianised horizon, which follows on the preceding one. With regard to the Christianised horizon, Karaman's observations of almost seven decades ago on the existence of the Christianised population's rowed cemeteries with simultaneous church graveyards (Karaman 1940) have since been confirmed. An overview of the essential characteristics of medieval cemeteries in Dalmatia was provided by the first major synthesis dedicated to medieval cemeteries as a whole, written by Dušan Jelovina (1976). The sites known up to that time were presented with a review of the archaeological materials from individual graves. Only several years later, a synthesis by Janko Belošević appeared on the graves of the so-called pagan horizon (Belošević 1980). Belošević, largely using the results of his own research on cemeteries in Northern Dalmatia, presented archaeological materials that characterised cemeteries up to the mid-ninth century. An essential problem that emerged in his book is the possibility of determining the lower

pružila je prva velika sinteza posvećena srednjovjekovnim grobljima u cjelini, sinteza Dušana Jelovine (1976). Tu su predočeni do tada poznati lokaliteti s pregledom arheološkoga materijala iz pojedinih grobalja. Tek nekoliko godina kasnije pojavila se sinteza Janka Beloševića o grobljima tzv. poganskoga horizonta (Belošević 1980). Autor je, u velikoj mjeri polazeći od rezultata vlastitih istraživanja grobalja u sjevernoj Dalmaciji, predočio arheološki materijal koji karakterizira groblja do sredine 9. stoljeća. Bitan problem koji je vidljiv u njegovoj knjizi tiče se mogućnosti određivanja donje vremenske granice sahranjivanja na grobljima poganskoga razdoblja. To je inače možda i najvažnije pitanje koje se postavlja pred istraživače ranosrednjovjekovnih grobalja, jer bi rješenje toga pitanja umnogome pojasnilo povijesna zbivanja tijekom tzv. mračnih stoljeća – 7. i 8. Kako za to vrijeme nedostaju podaci iz povijesnih izvora, općenito se od arheologije očekuje doprinos rješenju problematike prisutnosti Hrvata u Dalmaciji. A unutar arheologije upravo bi datiranje ranosrednjovjekovnih grobalja trebalo omogućiti točnije određivanje prisutnosti Hrvata u Dalmaciji. Ta bitna povijesna pitanja u pozadini su Beloševićeve analize grobalja poganskoga horizonta. Autor istražena groblja nedvojbeno pripisuje Hrvatima, a iz njegovih analiza proizlazi mogućnost njihove rane datacije, pa se poganski horizont po Beloševićevu mišljenju može datirati od 7. do sredine 9. stoljeća.

Beloševićovo mišljenje o grobljima na redove poganskoga horizonta unatoč uvjerljivosti njegove argumentacije nije općenito prihvaćeno. Treba ipak reći da mnogi arheolozi dijele njegovo mišljenje i smatraju da groblja poganskoga horizonta u cjelini – gledajući njihov odnos prema grobljima kristijaniziranoga horizonta, kojih je početak dosta pouzdano određen – svojom brojnošću i ujedinjenim karakteristikama grobnih priloga svjedoče o jednom posebnom povijesnom razdoblju istog onoga stanovništva koje će od sredine 9. stoljeća svoje pokojnike sahranjivati na kristijaniziranim grobljima. Oni arheolozi i znanstvenici srodnih povijesnih disciplina koji navedeno mišljenje ne prihvaćaju smatraju da arheologija nije uspjela predočiti dovoljne arheološke dokaze o prisutnosti Hrvata u Dalmaciji prije završetka 8. stoljeća (Rapanić 2000; Milošević 2000a). Te razlike u interpretaciji arheološkoga materijala iz ranih srednjovjekovnih grobalja na redove trebalo bi pomiriti uvidom u snagu argumentacije zastupnika obaju mišljenja. Valja napomenuti da je arheološka građa tzv. poganskoga horizonta vrlo velika i da se konstantno otkrivaju nova groblja toga perioda (Jurić 1994–1995; 2004), pa se može vjerovati da postojeća građa nudi u sebi mogućnosti adekvatna vrednovanja.

chronological boundary of interments in pagan-era cemeteries. This is otherwise perhaps the most important question confronting researchers of early medieval cemeteries, for a solution to this problem could greatly clarify historical events during the so-called “dark” seventh and eighth centuries. Since data from historical sources from that period are lacking, archaeology is generally expected to resolve the problem of the presence of the Croats in Dalmatia. Within the field of archaeology, the dating of early medieval cemeteries should enable the more accurate determination of the presence of the Croats in Dalmatia. These essential historical questions underlie Belošević’s analysis of pagan horizon cemeteries. Belošević unambiguously ascribes the researched cemeteries to the Croats, while his analysis leaves open the possibility of early dating for them, so in his view the pagan horizon can be dated from the seventh to the ninth centuries.

Belošević’s opinion of the rowed cemeteries of the pagan horizon, despite his convincing arguments, has not been generally accepted. It must nonetheless be said that many archaeologists share his views and believe that the cemeteries of the pagan horizon as a whole—considering their relationship to cemeteries of the Christianised horizon, whose beginning has been rather reliably determined—with their numbers and uniform characteristics of their grave accessories, testify to a specific historical period of the same population that would begin to inter their deceased in Christianised cemeteries by the mid-ninth century. Those archaeologists and scholars in related fields who do not accept the aforementioned opinion believe that archaeology has not managed to provide sufficient archaeological evidence of the presence of the Croats in Dalmatia prior to the end of the eighth century (Rapanić 2000; Milošević 2000a). These differences in interpretation of the archaeological materials from early medieval rowed cemeteries should be settled by a view into the strength of the arguments made by proponents of each view. It is worthwhile mentioning that the archaeological materials of the so-called pagan horizon are very voluminous and that new cemeteries to this period are constantly being discovered (Jurić 1994–1995; 2004), so it is possible that the existing materials contain the potential for adequate evaluation.

Among the archaeologists who believe that early medieval cemeteries contain finds that prove the early presence of the Croats in Dalmatia, Zlatko Gunjača stands out in particular. Based on finds from the early medieval cemeteries in Dubravice, near Skradin, he concluded that the Croatian population was continually present since the early eighth century

Među arheolozima koji smatraju da ranosrednjovjekovna groblja sadrže nalaze koji dokazuju ranu prisutnost Hrvata u Dalmaciji posebno mjesto pripada Zlatku Gunjači. On je na temelju nalaza iz ranosrednjovjekovnoga groblja u Dubravicama kod Skradina zaključio o kontinuiranoj prisutnosti hrvatskoga stanovništva od početka 8. pa do u 9. stoljeće (Gunjača 1995). Gunjača je svoje zaključke o počecima sahranjivanja temeljio na dataciji jednoga nalaza naušnice zvjezdolikoga tipa. Na groblju u Dubravicama našao se i jedan par sigurnih starohrvatskih naušnica iz 9. stoljeća (naušnice žminjskoga tipa), pa je to omogućilo povezivanje poganskoga horizonta sa starohrvatskim razdobljem. Gunjačini zaključci o kontinuiranoj prisutnosti hrvatskoga stanovništva u Dubravicama od poganskoga perioda do kristijaniziranoga razdoblja 9. stoljeća vrlo su uvjerljivi i pokazuju vrijednost arheološkoga materijala u rješavanju temeljnoga povijesnog pitanja o vremenu doseljenja Hrvata.

Svojevrsan prilog navedenoj raspravi predstavljaju i dva članka objavljena u časopisu *Opuscula archaeologica*. Oba rada pojavila su se u vrijeme kad je nakon objavljivanja niza rasprava u djelu *Hrvati i Karolinzi* (Milošević 2000) problematika vrednovanja ranosrednjovjekovnih grobnih nalaza bila novo aktualizirana. U članku Maje Petrinec (2002) polazište su nalazi iz jednoga ranosrednjovjekovnog groblja. U članku je naime predočena zanimljiva situacija na groblju u Glavicama kod Sinja. Tu su otkrivena dva sloja kosturnih grobova koji se prema arheološkim nalazima mogu pripisati poganskom i kristijaniziranom horizontu u Dalmaciji. Također su otkrivene jame s paljevinom koje, istina, nisu sadržavale spaljene ostatke ljudskih kostiju, ali se prema analognim nalazima izvan Hrvatske, gdje se takve jame susreću uz sigurne paljevinske grobove, mogu smatrati pokazateljima prisutnosti paljevinskih grobova. Stariji poganski horizont skeletnih grobova u Glavicama autorica na temelju vrlo podrobne analize arheoloških nalaza datira u 8. stoljeće. Mlađi, kristijanizirani horizont na tom se groblju kronološki usko nadovezuje na prethodni horizont jer sadrži nakitne oblike poput grozdolikih naušnica, koji se datiraju do, zaključno, sredine 9. stoljeća. Grozdolike naušnice koje su inače karakteristične za groblja koja se datiraju u 8. i prvu polovinu 9. stoljeća tu se pojavljuju unutar čistoga kristijaniziranog horizonta i zajedno s drugim nalazima omogućuju datiranje kristijaniziranih grobova na tom lokalitetu u prvu polovinu 9. stoljeća. Pored tih ranih kristijaniziranih grobova na groblju u Glavicama javljaju se i nešto kasniji kristijanizirani grobovi iz sredine i druge polovine 9. stoljeća. Predočeni slijed ukopavanja od najranijih paljevinskih grobova preko skeletnih

and into the ninth century (Gunjača 1995). Gunjača based his conclusions on the dating of a star-shaped earring. A pair of old, unambiguously Croatian earrings from the ninth century (Žminj-type earrings) were also found at the Dubravice cemetery, and this made it possible to link the pagan horizon with the old Croatian period. Gunjača's conclusions on the continual presence of the Croatian population in Dubravice from the pagan period to the Christianised period of the ninth century are very convincing and indicate the value of archaeological materials in solving the fundamental historical question of the time of arrival of the Croats.

Two articles published in *Opuscula archaeologica* also constitute something of a contribution to this debate. Both appeared at a time after the publication of a series of discussions in the work on the Croats and the Carolingians *Hrvati i Karolinzi* (Milošević 2000), when the problem of assessment of early medieval grave finds once more became topical. An article by Maja Petrinec (2002) is based on finds from an early medieval cemetery, presenting the interesting situation of the cemetery in Glavice, near Sinj. Here two layers of skeletal graves were discovered, which according to archaeological finds can be ascribed to the pagan and Christianised horizons in Dalmatia. Pits with incineration remains were also found which, truth be told, did not contain the remains of human bones, but which, based on analogies from outside of Croatia (where such pits are encountered next to what are certainly incineration graves), can be deemed indicators of the presence of incineration graves. Based on a very thorough analysis of archaeological finds, Petrinec dated the older, pagan horizon skeletal graves to the eighth century. The younger, Christianised horizon at this cemetery is chronologically linked to the preceding horizon, for it contains jewellery forms such as raceme earrings, which are dated to no later than the middle of the ninth century. These raceme earrings, which are otherwise characteristic of cemeteries dated to the eighth and first half of the ninth century, here appear within the purely Christianised horizon, and together with other finds they make it possible to date the Christianised graves at this site to the first half of the ninth century. Next to these early Christianised graves at the cemetery in Glavice, there are somewhat later Christianised graves from the middle and latter half of the ninth century. This timeline of interments from the earlier incineration graves through skeletal pagan to Christianised graves in the ninth century indicate great similarities to the cemetery in Dubravice. As in Dubravice, here also the relationship between pagan skeletal and Christianised graves imposes the conclusion that the

poganskih do kristijaniziranih grobova 9. stoljeća pokazuje velike sličnosti s grobljem u Dubravici. Kao i u Dubravici i ovdje se iz odnosa poganskih skeletnih i kristijaniziranih grobova nameće zaključak o kontinuiranu sahranjivanju istoga stanovništva tijekom 8. i 9. stoljeća.

U drugome članku koji se također bavi odnosom poganskoga i kristijaniziranog horizonta grobalja u Dalmaciji (Jarak 2002), ali na temelju postojeće objavljene građe, u središtu zanimanja jest problematika datiranja tih dvaju horizonata. Ukazano je na dosad općenito zapaženo odjeljivanje starijih grozdolikih i mlađih jednojagodnih naušnica, od kojih se ove posljednje ne javljaju na ranijim grobljima poganskoga horizonta. U članku se unatoč nužnim paralelnim procesima koji su morali pratiti složen tijek kristijanizacije upućuje na sredinu 9. stoljeća kao sigurno vrijeme napuštanja starijih grobalja 8. i prve polovine 9. stoljeća i pojave novih kristijaniziranih grobalja. Pri tome je osobito važna činjenica kontinuirana trajanja starijih grobalja pretežno poganskog obilježja od 8. do sredine 9. stoljeća, što znači da arheološki materijal ne ukazuje na neke izrazite promjene krajem 8. i početkom 9. stoljeća, nego naprotiv svjedoči o etničkom i kulturnom kontinuitetu tijekom 8. i 9. stoljeća.

Na groblju u Dubravici pored skeletnih ukopa pronađeno je i nekoliko paljevinskih ukopa u urnama. Tim nalazom potvrđena su ranija Beloševićeva opažanja o postojanju paljevinskih grobova s urnama u Dalmaciji (Belošević 1972). Pored još nekoliko lokaliteta na kojima su bili opaženi tragovi paljevinskih ukopa te pored nedavnoga nalaza većega broja slavenskih urni na lokalitetu Velim (Jurić 2004) arheološka slika 7. i 8. stoljeća u Dalmaciji ukazuje na slojevita zbivanja i postojanje različitih arheoloških horizonata. Čini se da već postojeća istraživanja opovrgavaju mišljenje o nedostatku arheoloških spoznaja o najranijem srednjovjekovnom razdoblju 7. i 8. stoljeća te da arheološki nalazi mogu argumentirano osvijetliti to rano povijesno razdoblje.

Među srednjovjekovnim grobnim nalazima u Dalmaciji markantnošću i bogatstvom svoje pojave ističe se krug grobnih nalaza obilježen karolinškim importima i utjecajima. Proučavanju tih nalaza s kraja 8. i iz prve polovine 9. stoljeća velik je doprinos dao Z. Vinski, koji se u nizu radova posebno sustavno bavio karolinškim mačevima (Vinski 1977–1978; 1981; 1985). Najveća je koncentracija karolinških nalaza na Crkvi u Biskupiji kod Knina. Zahvaljujući radovima Z. Vinskog i drugih hrvatskih i stranih arheologa (Jelovina 1986; Werner 1978–1979) posebno mjesto biskupijskih nalaza u sklopu karolinškoga kulturnog kruga prepoznato je i u stranoj

same populacije continually buried their deceased here during the eighth and ninth centuries.

In the other article which also deals with the relationship between the pagan and Christianised horizon of cemeteries in Dalmatia (Jarak 2002), but based on the existing published materials, the focus of interest is the problem of dating these two horizons. The previously generally observed separation of the older race and younger single-bead earrings was noted, of which the latter do not appear in the earlier cemeteries of the pagan horizon. Despite the necessary parallel processes that must have accompanied the complex course of Christianisation, in this article the mid-ninth century is specified as the certain date of abandonment of the older cemeteries of the eighth and early ninth centuries and the appearance of the new Christianised cemeteries. Here a particularly important fact is the duration of the older cemeteries of predominantly pagan characteristics from the eighth to the mid-ninth centuries, which means that the archaeological materials do not indicate any explicit changes at the end of the eighth and early ninth centuries, rather it testifies to ethnic and cultural continuity during the eighth and ninth centuries.

Besides skeletal burials, several incineration burials in urns were also discovered at the cemetery in Dubrava. This find confirmed Belošević's earlier observations on the existence of incineration graves with urns in Dalmatia (Belošević 1972). Given the existence of several other sites at which the traces of incineration burials were noted and given the recent find of a larger number of Slavic urns at the Velim site (Jurić 2004), the archaeological picture of the seventh and eighth centuries in Dalmatia indicates multi-layered events and the existence of different archaeological horizons. It would appear that the already existing research counters the view of a lack of archaeological knowledge on the earliest medieval periods of the seventh and eighth centuries, and that the archaeological finds provide sound arguments to shed light on this early historical period.

Among the medieval grave finds in Dalmatia, the circle of grave finds marked by Carolingian imports and influences stand out as striking and particularly rich. Zdenko Vinski greatly contributed to the study of these finds from the late eighth century and first half of the ninth century. In a series of articles, Vinski dedicated particular attention to Carolingian swords (Vinski 1977–1978; 1981; 1985). The greatest concentration of Carolingian finds is at Crkva in Biskupija, near Knin. Thanks to works by Vinski and other Croatian and foreign archaeologists (Jelovina 1986; Werner 1978–1979), the special place of the Biskupija finds within the Carolingian cultural sphere was

literaturi, gdje se rabi sintagma *biskupijski horizont* (Schulze-Dörrlamm 1995).

Vrednujući brojne radove posvećene srednjovjekovnim grobljima u Dalmaciji potrebno je istaknuti zaokruživanje spoznaja o periodizaciji srednjovjekovnih grobalja, pri čemu su u literaturi istaknute bitne karakteristike kako grobalja ranoga srednjeg vijeka tako i grobalja razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Proučavanju grobalja razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka poseban su doprinos u posljednje vrijeme dali Tonči Burić i Nikola Jakšić (Burić, Čače & Fadić 2001; Jakšić & Petrinec 1996). Analizom grobalja na Putalju i uz crkvu Sv. Spasa u Vrh Rici autori su upozorili na karakterističan arheološki inventar u grobovima razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Danas je zahvaljujući njihovim istraživanjima i istraživanjima drugih autora (Jurić 1987; Zekan 1996) moguće precizno datiranje pojedinih grobnih nalaza u razvijeni i kasni srednji vijek.

Slično produblivanje spoznaja prisutno je i u suvremenoj literaturi o ranosrednjovjekovnim grobljima. Dok se još prije nekoliko desetljeća pojedine oblike nakita samo okvirno datiralo u rani srednji vijek, danas se pojavljuju vrlo precizna datiranja unutar ranoga srednjeg vijeka i argumentirana tipološka raščlanjivanja. Poseban doprinos toj problematici u nizu radova dala je Maja Petrinec (2002; 2003; 2005). Njezina istančana tipološka analiza došla je posebno do izražaja u radu o paru srebrnih sljepoočničarki s groblja u Mravincima kod Solina, koji je objavljen u časopisu *Opuscula archaeologica* (Petrinec 2003). Polazeći od Karamanovih zapažanja – Karaman je jedini bio uočio specifičnosti u oblikovanju jednoga para srebrnih sljepoočničarki iz starohrvatskoga groblja u Mravincima – autorica je podrobnom analizom nezapaženih detalja predložila djelomičnu rekonstrukciju njihova izvornog izgleda. Prema njezinu mišljenju riječ je o dosada u Hrvatskoj nepoznatoj inačici četverojagodnih sljepoočničarki koja je utjecala na formiranje pojedinih tipova sljepoočničarki s jagodama.

Budući da se srednjovjekovna groblja u Dalmaciji počevši od ranoga srednjeg vijeka vrlo često formiraju oko crkava, i u brojnim radovima o grobljima doticana je problematika crkvene arhitekture. Odnos crkve i groblja može govoriti o fazama ukopavanja, a ponekad, kao u primjeru kasnosrednjovjekovnih grobalja bez crkvene arhitekture (koja bi, budući da pripadaju kasnosrednjovjekovnomu kristijaniziranom stanovništvu, trebala imati i crkvu), pitanje odnosa crkve i groblja upućuje na određena povijesna zbivanja, odnosno izmijenjen etnički sastav stanovništva (Milošević 1991). U pogledu tipoloških karakteristika crkvene arhitekture nema posebnih razlika između grobišnih crkava i crkava bez groblja.

also recognised in foreign literature, where the term *Biskupija horizon* (Schulze-Dörrlamm 1995) is used.

In evaluating the numerous works dedicated to medieval cemeteries in Dalmatia, it is necessary to stress the rounding off of knowledge on the periodisation of medieval cemeteries, where the essential characteristics of early medieval cemeteries and high and late medieval cemeteries are emphasised in the literature. In recent years, a major contribution to the study of high and late medieval cemeteries has been made by Tonči Burić and Nikola Jakšić (Burić, Čače & Fadić 2001; Jakšić & Petrinec 1996). Through an analysis of the cemeteries at Putalj and next to the Church of the Redeemer in Vrh Rika, these authors pointed out the typical archaeological inventory of high and late medieval graves. Today, thanks to their research and that of other scholars (Jurić 1987; Zekan 1996), it is possible to precisely date individual grave finds of the High and Late Middle Ages.

A similar expansion of knowledge is present in the contemporary literature on early medieval cemeteries. While only a few decades ago individual forms of jewellery were only generally dated to the Early Middle Ages, today there is very precise dating within the Early Middle Ages and a well-argued typological breakdown. Maja Petrinec made a considerable contribution to this problem in a number of works (2002; 2003; 2005). Her refined typological analysis came to the fore in particular in a work on a pair of silver temple ornaments from the cemetery in Mravinci, near Solin, which was published in *Opuscula archaeologica* (Petrinec 2003). Using Karaman's observations as her point of departure – Karaman was the only one who noted the specific formation of a pair of silver temple ornaments from the old Croatian grave in Mravinci – Petrinec proposed a partial reconstruction of their original appearance based on a thorough analysis of unnoticed details. In her opinion, this was a variant as yet unknown in Croatia of a four-bead temple ornament which influenced the formation of individual types of temple ornaments with beads.

Since medieval cemeteries in Dalmatia, beginning with the Early Middle Ages, were very often formed as church graveyards, a number of works on cemeteries also touch upon church architecture. The relationship between a church and its graveyard can indicate the burial phases, and sometimes, as in the case of late medieval graveyards without church architecture (which, since they belong to the late medieval Christianised population, should also contain churches), the question of the relationship between a church and its graveyard points to certain historical events, i.e. the altered ethnic com-

Zato su u našoj literaturi koja se bavila crkvenom arhitekturom zajednički promatrane i grobišne crkve i crkve bez grobalja te se u različitim klasifikacijama crkvene arhitekture nalaze obje grupe crkava.

CRKVENA ARHITEKTURA, PLASTIKA I EPIGRAFIČKI SPOMENICI

Primarni predmet interesa srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj od njezinih prvih početaka u drugoj polovini 19. stoljeća predstavlja crkvena arhitektura, i to ponajprije ona ranosrednjovjekovna. Budući da su plastika i natpisi najčešće vezani uz crkvenu arhitekturu i budući da se crkvena arhitektura najčešće može datirati upravo na temelju nalaza plastike i natpisa, uz crkvenu arhitekturu najuže je vezano i proučavanje tih vidova izražavanja. To je jasno istaknuto i u cjelokupnoj, vrlo bogatoj literaturi o našoj predromanici.

Prvu zaokruženu sintezu o predromaničkoj umjetnosti u Hrvatskoj napisao je Ljubo Karaman 1930. godine (Karaman 1930). Njegove tada izrečene teze znatno su utjecale na sve kasnije interpretacije predromaničke umjetnosti, a dvije važne kasnije sinteze, Prelogova i Rapanićeva, moraju se promatrati u odnosu spram Karamanovih postavki.

Treba napomenuti da je Karaman raspolagao s mnogo manje spomenika nego kasniji autori i da u njegovo doba nije bila izrađena precizna tipološka podjela ranosrednjovjekovne arhitekture. Pa ipak je njegovo pisanje o mnogim predromaničkim spomenicima i s današnjega stajališta prihvatljivo, a njegovo temeljno lučenje crkva slobodnih oblika od ranoromaničkih trobrodskih bazilika u načelu točno.

U više radova Milana Preloga, a posebno u sintetičkom pregledu razvoja srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji (Prelog 1993), u središtu je zanimanja predromanička umjetnost. Za razliku od Karamana Prelog ranosrednjovjekovnu umjetnost promatra u kontinuitetu spram antike. Unutar njegova poznatog određenja predromanike kao pasivne negacije antike nalaze se interpretacije pojedinih spomenika koje mogu biti prihvatljive i protivnicima njegova načelno negativna vrednovanja predromaničke umjetnosti. Tako je Prelog u svojoj analizi sarkofaga Ivana Ravenjanina pokazao mogućnost samostalna oblikovanja ornamentalnih motiva na sarkofagu, pri čemu je primjetno pozitivno vrednovanje mogućnosti ranosrednjovjekovne dalmatinske sredine, koja je izjednačena s Italijom.

Na sličan način, ali bez načelna negativnog određenja u odnosu spram antike, interpretirao je dalmatinske ranosrednjovjekovne spomenike i Željko Rapanić (1987). Mnogo prostora u njegovoj knjizi

position of the population (Milošević 1991). The typological features of church architecture do not exhibit any particular differences between churches with and without graveyards. This is why churches with graveyards and those without are considered together in Croatia's literature on church architecture, and both groups of churches can be found in various church architecture classifications.

CHURCH ARCHITECTURE, SCULPTURE AND EPIGRAPHIC MONUMENTS

The primary topic of interest of medieval archaeology in Croatia from its very beginnings in the latter half of the nineteenth century is church architecture, primarily early medieval. Since sculpture and inscriptions are most often associated with church architecture, and since church architecture can most often be dated on the basis of sculpture and inscriptions, these aspects of research are the most closely tied to church architecture. This is clearly emphasised in throughout the very rich literature on the pre-Romanesque in Croatia.

The first well-rounded synthesis on pre-Romanesque art in Croatia was written by Ljubo Karaman in 1930 (Karaman 1930). The assertions he made at that time influenced all later interpretations of pre-Romanesque art, and two major subsequent syntheses, by Prelog and Rapanić, must be viewed through the prism of Karaman's hypotheses.

It should be noted that Karaman had at his disposal far fewer materials than later scholars, and that in his time a precise typological breakdown of early medieval architecture had not yet been made. Nonetheless, his views on many pre-Romanesque monuments are even today deemed valid, and the fundamental distinction he drew between small free-form churches and early Romanesque triple nave basilicas is generally accurate.

The focus of a number of Milan Prelog's works, particularly his synthetic overview of the development of medieval art in Dalmatia (Prelog 1993), is pre-Romanesque art. In contrast to Karaman, Prelog viewed early medieval art in continuity with Antiquity. His well-known determination of the pre-Romanesque as a passive negation of Antiquity contains interpretations of individual monuments which can even be accepted by opponents of his generally negative evaluation of pre-Romanesque art. Thus, in his analysis of the sarcophagus of John of Ravenna, Prelog demonstrated the possibility of independent formation of its ornamental motifs, wherein the potential of the early Dalmatian milieu, equated with Italy, is positively evaluated.

posvećeno je starokršćanskoj baštini i njezinu utjecaju pri nastajanju ranih predromaničkih djela. Kao rezultat uvida o samostalnosti dalmatinske sredine nastale su zanimljive stranice o dalmatinskim predromaničkim zabatima, kao posebno karakterističnim elementima naše predromanike. I u brojnim drugim osvrtima na predromaničke spomenike Rapanić je umnogome obogatio naše spoznaje o tim spomenicima. Isto tako iz nekih njegovih teorijskih pretpostavki, kao što je prihvatljiva pretpostavka o procvatu predromaničke arhitekture krajem 9. i u 10. stoljeću, vidljivo je da u proučavanju predromaničkih spomenika u Dalmaciji postoje pitanja i problemi koji još uvijek nisu dokraja riješeni. Naime iako je prihvatljiva misao o procvatu arhitekture potkraj 9. i u 10. stoljeću, kada je kristijanizacija bila potpuno dovršena, vrlo je malo crkvenih građevina – ako isključimo Branimirovo doba – datirano u to vrijeme. Osobito je primjetan nedostatak većega broja građevina koje bi se pouzdano datirale u 10. stoljeće. Vjerojatno će buduća istraživanja arhitekture i plastike pokazati je li današnja slika razvoja tijekom 9. i 10. stoljeća manjkava ili je ona odraz stvarnoga stanja, tj. nešto ranijega procvata predromaničke arhitekture i plastike sredinom i u drugoj polovini 9. stoljeća.

Predromaničkom arhitekturom i plastikom cjelovitije se u svojoj vremenski šire koncipiranoj sintezi o predromaničkoj i romaničkoj umjetnosti u Dalmaciji pozabavio i Ivo Petricioli (1990). Njegova knjiga nema naglašene teorijske pretpostavke kao sinteze M. Preloga i Ž. Rapanića. Petricioli nastoji sustavno i pregledno izložiti najvažniju građu, koja je grupirana prema tipološkim načelima (u pregledu predromaničke arhitekture) i prema regionalnoj podjeli Dalmacije, pri čemu se u pojedinim regijama susreću stilski bliski spomenici (u pregledu romaničke arhitekture). Osobito valja istaknuti Petriciolijev pregled romaničke arhitekture, jer je prvi takav cjelovit osvrt na romaničku arhitekturu u Dalmaciji. U knjizi je znatna pažnja posvećena i skulpturi. Budući da je I. Petricioli izvrstan poznavalac srednjovjekovne skulpture i začetnik proučavanja njezinih radioničkih karakteristika, poglavlja o njoj dragocjena su.

Spomenuti važni autori nastojali su u svojim djelima predočiti bitne karakteristike i arhitekture i plastike. Međutim ako poznamo brojnost naših srednjovjekovnih građevina, isto je tako prijeko potrebna bila sistematizacija građe s preciznim tlocrtima svih građevina, što je prvi korak u proučavanju arhitekture. Za predromaničku arhitekturu takav je korpus izradio Tomislav Marasović (1978). Marasovićev korpus rezultat je višegodišnjega proučavanja ranosrednjovjekovne arhitekture i prilog je njezinoj morfološkoj klasifikaciji. Iako su u korpusu obrađene i neke

Željko Rapanić interpreted Dalmatian early medieval monuments similarly, but without the generally negative stance in relation to Antiquity (1987). Much of his book is dedicated to the Early Christian heritage and its influence on emerging, early pre-Romanesque works. A result of his view of the independence of the Dalmatian milieu is an interesting consideration of Dalmatian pre-Romanesque pediments as particularly characteristic elements of Croatia's pre-Romanesque. Rapanić greatly enriched general knowledge on these monuments in numerous other considerations of pre-Romanesque monuments. By the same token, his theoretical assumptions, such as that on the blossoming of pre-Romanesque architecture in the late ninth and tenth centuries, indicate that the study of pre-Romanesque monuments in Dalmatia still encompasses many issues and problems that have yet to be fully resolved. Even though the idea of a flowering of architecture in the late ninth and tenth centuries, when Christianisation had been completed, is acceptable, very few church buildings – if the era of Branimir is excluded – have been dated to this period. Particularly notable is the lack of any greater number of buildings that could be reliably dated to the tenth century. Future research into architecture and sculpture will probably show whether the current picture of development during the ninth and tenth centuries is deficient or if it reflects the actual situation, i.e. the somewhat earlier flowering of pre-Romanesque architecture and sculpture in the middle and latter half of the ninth century.

Ivo Petricioli also dealt with pre-Romanesque architecture and sculpture more comprehensively in his chronologically more broadly conceived synthesis on pre-Romanesque and Romanesque art in Dalmatia (1990). His book does not contain overtly stressed theoretical assumptions like the syntheses by Prelog and Rapanić. Petricioli attempted to systematically and comprehensively present the most important materials, grouped on typological principles (in the review of pre-Romanesque architecture) and the regional division of Dalmatia, wherein stylistically close monuments (in the review of Romanesque architecture) can be encountered in individual regions. Particularly noteworthy is Petricioli's review of Romanesque architecture, for this is the first such comprehensive consideration of Romanesque architecture in Dalmatia. Considerable attention in the book is also accorded to sculpture. Since Petricioli is a knowledgeable expert on medieval sculpture and the founder of study into its workshop characteristics, the chapters on this topic are highly valuable.

In their works, the aforementioned scholars attempted to present the essential characteristics of

ranoromaničke građevine iz 11. stoljeća, u njemu nije cjelovito obrađena ranoromanička arhitektura Dalmacije, vjerojatno zbog graničnoga vremena nastanka nekih građevina koje pripadaju razmeđu ranoga i razvijenoga srednjega vijeka. Cjelovita obrada ranoromaničke arhitekture kod nas mogla bi biti u formi zasebna korpusa, isto kao i cjelovita obrada predromaničke i romaničke arhitekture Istre i romaničke arhitekture u Dalmaciji, ali i u kontinentalnoj Hrvatskoj. Imamo li u vidu navedene praznine, Marasovićevo djelo predstavlja velik doprinos proučavanju srednjovjekovne arhitekture. Ono će, s obzirom na nove nalaze i revizijska istraživanja poznatih lokaliteta, sigurno doživjeti nadopune, ali i u ovom obliku nenadomjestivo je djelo u svakom istraživanju ranosrednjovjekovne arhitekture. Dok u nekim područjima Europe korpusi predromaničke arhitekture uključuju i ranokršćanske građevine, koje čak ne moraju imati srednjovjekovnu fazu, što je moguće zbog njihova relativno malena broja (Oswald, Schaefer & Sennhauser 1966), problematiku odnosa ranokršćanskih spram ranosrednjovjekovnih građevina na području Hrvatske zbog brojnosti obiju skupina građevina dobro je proučavati na temelju određenog izbora ranokršćanskih građevina. U tom kontekstu Marasović je u svome pregledu osnovnih oblika ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji obradio primjere predromaničkih adaptacija ranije starokršćanske arhitekture.

Gledajući ponovo cjelinu naše predromaničke arhitekture, čini se da je njezin bolje poznati raniji horizont, horizont 9. stoljeća, u literaturi više i svestranije obrađivan od horizonta 10. stoljeća. O tome svjedoče brojni pojedinačni radovi posvećeni predromaničkoj arhitekturi, a kao posebno ilustrativan primjer moglo bi se navesti veliko sintetičko djelo *Hrvati i Karolinzi* (Milošević 2000). U njemu su u posebnim raspravama, ali i u kataloškom dijelu, detaljno obrađeni brojni spomenici arhitekture i plastike te grobni nalazi iz vremena koje prethodi 9. stoljeću i iz 9. stoljeća. U raspravi o arhitekturi Miljenko Jurković sistematično je izložio bitne karakteristike arhitekture toga vremena u Istri, na prostoru hrvatske države, u dalmatinskim gradovima i južnim sklavinijama (Jurković 2000). Naglasio je značenje karolinških utjecaja u arhitekturi na području Istre i Hrvatske, o čemu je često pisao i u svojim ranijim radovima (Jurković 1986–1987; 1990; 1995a).

Opširno tematiziranje prisutnosti karolinških utjecaja u našoj predromaničkoj arhitekturi pridonijelo je razumijevanju složenosti njezine geneze. Pored karolinških utjecaja, koji su prisutni tijekom prve polovine 9. stoljeća, a ponegdje, kao u Istri, i nešto ranije, na morfologiju naše predromaničke arhitekture utjecali su i bogata starokršćanska baština te

both architecture and sculpture. However, given the sheer number of Croatia's medieval structures, it is just as necessary to systematise the materials with precise floor-plans of all buildings, which is the first step in studying architecture. This was done for pre-Romanesque architecture by Tomislav Marasović (1978). Marasović's work is the result of many years of study of early medieval architecture and a contribution to its morphological classification. Even though some early Romanesque buildings dated to the eleventh century are covered, this classification does not contain a comprehensive analysis of early Romanesque architecture in Dalmatia, probably due to the limited time in which some buildings emerged, at the demarcation between the Early and High Middle Ages. A comprehensive analysis of early Romanesque architecture in Croatia could be done in the form of a separate reference classification; the same could be done in the form of a comprehensive analysis of pre-Romanesque and Romanesque architecture in Istria and Romanesque architecture in Dalmatia, but also in continental Croatia. Bearing in mind these lacunae, Marasović's works constitutes a major contribution to the study of medieval architecture. Taking into account new finds and revisionary research at already known sites, it will certainly be supplemented, but even in this form it is an irreplaceable work in any research into early medieval architecture. While in some parts of Europe, bodies of pre-Romanesque architecture also include Early Christian buildings, which do not necessarily even have to have a medieval phase – possible because of their relatively small number (Oswald, Schaefer & Sennhauser 1966), the problem of the relationship between Early Christian and early medieval buildings in Croatia's territory due to the number of both groups of buildings must be examined thoroughly on the basis of a specific selection of Early Christian buildings. In this context, Marasović covered examples of pre-Romanesque adaptations of previous, Early Christian architecture in his review of early medieval architectural forms in Dalmatia.

Once more viewing the entirety of Croatia's pre-Romanesque architecture, it would appear that its better known earlier horizon, in the ninth century, is more comprehensively analysed in the literature than the tenth century horizon. Numerous individual works dedicated to pre-Romanesque architecture testify to this, and a particularly illustrative example is the large synthetic work about the Croats and Carolingians, *Hrvati i Karolinzi* (Milošević 2000). In this book's separate articles, as well as its catalogue, numerous architectural and sculptural monuments and grave finds from the period preceding the ninth century and the ninth century itself are thoroughly

preoblake i novi ranosrednjovjekovni sadržaji koji se ponegdje već vrlo rano (tijekom 7. i 8. stoljeća) unose u starije sakralne građevine. Te ranosrednjovjekovne adaptacije, koje su posebno zapažene na nekim jadranskim otocima, upućuju na vrlo ranu genezu nekih tipično predromaničkih crkvenih oblika. U tom kontekstu posebno je zapažena ranosrednjovjekovna preinaka starokršćanske memorije na otočiću Majsanu, koja se može datirati u najranije srednjovjekovno doba. Memorija je tada dobila kupolu oslonjenu na novoprizidane masivne pilone, pa je u takvu obliku mogla utjecati na izgradnju crkava južnodalmatinskoga kupolnog tipa (Fisković 1985). I geneza jednoga drugog, tipično predromaničkoga crkvenog tipa – šesterokonhnoga – povezuje se s vjerojatnim utjecajima starokršćanske arhitekture (Vežić 1991), a u pogledu datacije vrlo rano datiranje nekih crkava toga tipa upućuje na nastanak oblika tijekom 7. i 8. stoljeća.

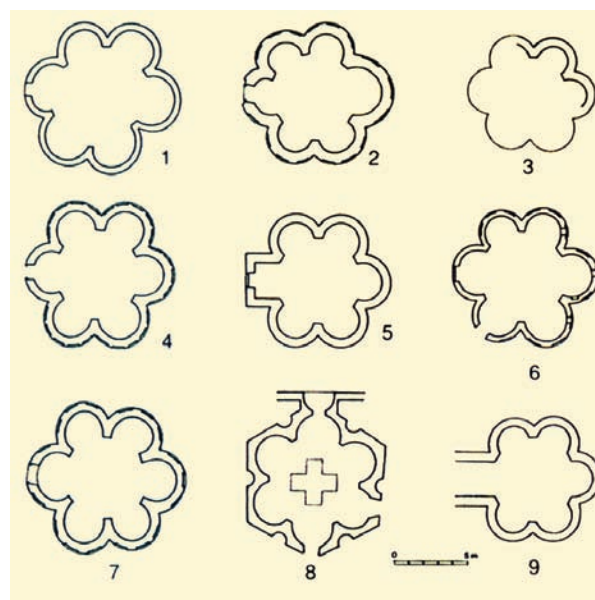
Možda najbolji primjer koji govori o ranome nastanku nekih oblika predromaničke arhitekture crkva je Sv. Donata u Zadru. U starijoj literaturi smatrana tipičnom karolinškom rotundom i datirana u početak 9. stoljeća, danas je, zahvaljujući brojnim istraživanjima i otkrivenoj građi, njezin nastanak pomaknut u ranije doba, vjerojatno u drugu polovinu 8. stoljeća, kada se može datirati njezin prvobitni sloj, koji je zatim, vjerojatno u prvoj polovini 9. stoljeća, dobio konačnu formu složene rotunde s galerijom iznad kružnog ambulatorija (Vežić 2002).

Slika 8. Sv. Donat (Vežić 2002: 56).
Figure 8. St. Donatus (Vežić 2002: 56).

analysed. In a discussion on architecture, Miljenko Jurković systematically presented the essential characteristics of the architecture of this period in Istria, in the territory of the Croatian state, in the Dalmatian cities and among the southern Slavs (Jurković 2000). He stressed the importance of Carolingian influences on architecture in the territory of Istria and Croatia, about which he wrote in his earlier works (Jurković 1986–1987; 1990; 1995a).

The broad thematic examination of Carolingian influences on Croatia's pre-Romanesque architecture has contributed to an understanding of the complexity of its genesis. Besides Carolingian influences, which were present during the first half of the ninth century, and somewhat earlier in places, such as Istria, the morphology of Croatia's pre-Romanesque architecture was also influenced by the rich Early Christian heritage and the reformulations and new early medieval content which were already introduced to some older sacral buildings even earlier (during the seventh and eighth centuries). These early medieval adaptations, which were particularly notable on certain Adriatic islands, indicate the very early genesis of some typically pre-Romanesque church forms. In this context, the early medieval reformulation of an Early Christian memoria on the small island of Majsan is particularly notable. At the time, the memoria acquired a new dome leaning on the newly-constructed massive pylons, so that such a form may have influenced the construction of churches of the southern Dalmatian dome type (Fisković 1985). The genesis of another, typically pre-Romanesque church

Slika 9. Šesterolisti u Hrvatskoj i gradovima bizantske Dalmacije (Delonga et al. 2001: 28).

Figure 9. Sexfoils in Croatia and cities of Byzantine Dalmatia (Delonga et al. 2001: 28).

Na prethodna opažanja dobro se nadovezuju i spoznaje o ranu vremenu nastanka većega broja ranosrednjovjekovnih građevina u Istri. Svi ti primjeri upućuju na važnost zbivanja tijekom 7. i 8. stoljeća, na što se zatim kontinuirano veže kasnije vrijeme 9. stoljeća.

Radovi posvećeni ranosrednjovjekovnoj arhitekturi objavljeni u časopisu *Opuscula archaeologica* mogu se promatrati u svjetlu ocrtane problematike geneze predromaničke arhitekture i njezina odnosa spram ranokršćanske baštine.

U dvama zanimljivim člancima tematizirano je pitanje kontinuiteta kulturnoga mjesta. To je izričita tema rada Branke Migotti (1992). Autorica se na veliku broju primjera s područja Dalmacije pozabavila problematikom sakralnoga kontinuiteta i to od antičko-poganskoga doba do srednjega vijeka. Naime na mnogim lokalitetima sa srednjovjekovnim crkvama ustanovljeno je postojanje ne samo ranokršćanskih crkava, nego i poganskih kulturnih mjesta. Koliko je taj vid kontinuiteta zanimljiv u suvremenim istraživanjima, svjedoči i najnovija knjiga posvećena toj temi, knjiga o sakralnome kontinuitetu u Prološcu u Imotskoj krajini (Gudelj 2006).

Manje izričito, ali ipak u određenoj mjeri, pitanjem kontinuiteta kulturnoga mjesta bavio se i Igor Fisković u članku o ranokršćanskim ulomcima s križevima ugrađenima u srednjovjekovne crkve (Fisković 1999–2000). Ta ugradnja ranokršćanskih ulomaka može svjedočiti i o kontinuitetu sakralnoga mjesta, iako autor upućuje i na mogućnost ugradnje ulomaka s udaljenijih položaja. U središtu su Fiskovićeve zanimanja posebni razlozi koji su uvjetovali preuzimanje ulomaka s križevima, a ne puko nasljeđivanje istoga mjesta. Uporabom takvih starih vjerskih simbola izražavala se naime duboka vezanost uz kršćansko naslijeđe i takav čin imao je značenje posvete nove crkve.

Problematika odnosa između ranokršćanske i predromaničke arhitekture prisutna je i u članku o crkvi Sv. Donata autorice ovoga osvrtu (Jarak 1995). Polazeći od utvrđena postojanja dviju faza u izgradnji crkve Sv. Donata ukazano je na niz ranokršćanskih obilježja koja karakteriziraju prvotnu, slobodno stojeću rotundu. U interpretaciji ključnoga nalaza koji se vezuje uz prvotnu rotundu, drvenih greda ukrašenih ranosrednjovjekovnim motivima, predloženo je njihovo naknadno vezivanje uz rotundu Sv.

type (with six conches) is associated with the probable influences of Early Christian architecture (Vežić 1991), and its dating indicates emergence of the form during the seventh and eighth centuries.

Perhaps the finest example that indicate the emergence of certain forms of pre-Romanesque architecture is the Church of St. Donatus in Zadar. In the older literature it is deemed a typical Carolingian rotunda and dated to the early ninth century; today, thanks to considerable research and discovered materials, its appearance has been moved to an earlier era, the latter half of the eighth century, to which its initial layer can be dated, which then, probably in the first half of the ninth century, acquired its final form of a complex rotunda with a gallery above the circular ambulatory (Vežić 2002).

Knowledge of the early emergence of a larger number of early medieval buildings in Istria fit in well with previous observations. All of these examples point to the importance of events during the seventh and eighth centuries, to which the later time of the ninth century is continually linked.

Slika 11. Dio lučnog nadvoja s motivom palmeta – crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori (Miletić 1996–1997: 141).

Figure 11. Part of arch lintel with palmette motifs – Church of the Assumption of Mary in Gora (Miletić 1996–1997: 141).

Slika 10. Katedrala u Dubrovniku, apsida bizantske bazilike (Durman 2006: 123).

Figure 10. Cathedral in Dubrovnik, apse of Byzantine basilica (Durman 2006: 123).

Donata, koja je mogla biti sagrađena i znatno prije izrade pouzdano datiranih drvenih greda.

Rad o karolinškim i bizantskim utjecajima u našoj ranoj predromaničkoj arhitekturi (Jarak 1998) nadovezuje se na raniju interpretaciju prisutnosti karolinških utjecaja u doba kneza Trpimira (Jarak 1999). Problematika prisutnosti karolinških i bizantskih utjecaja u razvoju hrvatske predromaničke arhitekture jedna je od široko obrađivanih tema u našoj arheološkoj i literaturi iz povijesti umjetnosti. U navedenim radovima u središtu je autoričina zanimanja uočena zakonitost u prostornome razmještanju crkava s karolinškim i bizantskim elementima što su izgrađene prije i u vrijeme Trpimirove vlade. Zakonitosti u prostornome razmještanju navedenih crkava mogu se promatrati u sklopu općih političkih prilika Trpimirova doba i odraz su intenziteta karolinških i bizantskih utjecaja tijekom 9. stoljeća.

Pravilima orijentacije predromaničkih i ranoromaničkih crkava – u dalmatinskim gradovima i na hrvatskome teritoriju – posvećen je članak Tomislava Marasovića (Marasović 1999–2000). U tom zanimljivom radu objašnjeni su razlozi otklona različitih crkava od pravilne orijentacije prema istoku. Orijentacija ranosrednjovjekovnih crkava ovisi o prilagodbama gradskome rasteru kod crkava unutar dalmatinskih gradova; o orijentaciji ranijih profanih i sakralnih antičkih građevina kod crkava na ranijim antičkim položajima izvan gradova; o konfiguraciji reljefa i pružanju obalne linije kod novih ranosrednjovjekovnih crkava koje se grade izvan gradova. Nižom primjera autor je potkrijepio svoja zapažanja, a osobito su zanimljiva zapažanja o trima područjima naše obale i zaleđa. Unutar svakoga od njih ranosrednjovjekovne crkve slijede konfiguraciju reljefa i pružanje obalne linije, čime se objašnjava ista orijentacija crkava unutar svakog izdvojenog područja. Ta nova zapažanja doprinose raspravi o pitanjima orijentacije ranosrednjovjekovnih crkava.

Pored navedenih radova koji su posvećeni ranosrednjovjekovnoj arhitekturi u časopisu *Opuscula archaeologica* objavljen je i jedan rad koji se bavi romaničkom arhitekturom 13. stoljeća. Riječ je o članku Tajane Pleše i Ane Azinović-Bebek o crkvi Sv. Marije Magdalene u Čazmi (Pleše & Azinović-Bebek 2005). U radu su izloženi rezultati najnovijih arheoloških istraživanja, koja su za razliku od ranijih, uglavnom sondažnih, bila dosada najopsežnija. Međutim u pogledu sigurne interpretacije najranije romaničke faze crkve, koja bi se trebala datirati u prvu polovinu 13. stoljeća, istraživanja nisu pružila sigurne spoznaje. Autorice ističu potreban oprez pri zaključivanju o ranoj fazi crkve. Konstatiraju postojanje jedne manje crkve, čiji se prezbiterijalni dio kao i eventualna podjela na brodove na temelju rezultata istraživanja

Works dedicated to early medieval architecture published in *Opuscula archaeologica* can be viewed in light of the genesis of pre-Romanesque architecture described above and its relationship to the Early Christian heritage.

Two interesting articles deal with the continuity of cult sites. This is the explicit theme covered in the article by Branka Migotti (1992). Based on a large number of examples from Dalmatia, she dealt with the problem of sacral continuity, from Antiquity and the pagan era to the Middle Ages. For at many sites with medieval churches, the presence of both Early Christian churches, but also pagan cult places was ascertained. The extent to which this aspect of continuity is interesting in contemporary research is reflected in the latest book dedicated to this topic, about sacral continuity in Prološac in the Imotski region (Gudelj 2006).

Igor Fisković also dealt with the continuity of cult locales to a certain extent, although less explicitly, in an article on Early Christian fragments bearing crosses installed in medieval churches (Fisković 1999–2000). This installation of Early Christian fragments may also testify to the continuity of the sacred locale, even though Fisković also points to the possibility of the installation of the fragments from more remote positions. The focus of Fisković's attention is the particular reasons which led to the assumption of the fragments bearing crosses and not simply the occupation of the same site. The use of such old religious symbols expresses a deep tie to the Christian heritage, and this act had the significance of dedication of the new church.

The relationship between Early Christian and pre-Romanesque architecture is also covered in the article on the Church of St. Donatus by this author (Jarak 1995). Starting with the established existence of two phases of construction of the Church of St. Donatus, a series of Early Christian features that characterise the initial, free-standing rotunda is indicated. In the interpretation of the key find which belongs to the initial rotunda, wooden beams decorated with early medieval motifs, their subsequent connection to the rotunda of St. Donatus is proposed, which may have been constructed considerably prior to the crafting of the reliably dated wooden beams.

A work on the Carolingian and Byzantine influences on Croatia's early pre-Romanesque architecture (Jarak 1998) builds on an earlier interpretation of the presence of Carolingian influences during the reign of Prince Trpimir (Jarak 1999). Carolingian and Byzantine influences on the development of Croatian pre-Romanesque architecture are among the widely covered themes in the local literature on

ne mogu predočiti. U istraživanjima je otkriven veći broj grobova s dosta brojnim grobnim nalazima, koji govore o sahranjivanju na početku novoga vijeka. Crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi bila je inače odavno predmetom zanimanja zbog povijesnih podataka vezanih uz crkvu (u toj dominikanskoj crkvi sahranjen je u 13. stoljeću herceg Koloman) i uz Čazmu (sjedište Kaptola Zagrebačke biskupije). Ubraja se među romaničke crkve sjeverne Hrvatske koje su barem u nekome dijelu sačuvale prvobitnu jezgru.

Od zanimljivih spoznaja do kojih se došlo arheološkim istraživanjima srednjovjekovnih crkava u sjevernoj Hrvatskoj izdvajamo rezultate istraživanja templarske crkve u Gori, u kojoj je otkrivena rana romanička faza s analogijama u zadarskoj benediktinskoj crkvi Sv. Marije (Miletić 1996–1997). Time se u sjevernoj Hrvatskoj pokazalo postojanje romaničke arhitekture s početka 12. stoljeća, s jasnim analogijama u Dalmaciji.

Uz navedene priloge proučavanju srednjovjekovne arhitekture što su objavljeni u časopisu *Opuscula archaeologica* treba ponovo spomenuti velik doprinos proučavanju ranosrednjovjekovne arhitekture u Hrvatskoj koji je svojim otkrićima različitih horizonata sakralne arhitekture u Loboru dao Krešimir Filipec. Kako je spomenuto na početku ovog osvrta, otkrića starokršćanske i ranosrednjovjekovne arhitekture u Loboru otvaraju nove stranice u proučavanju starokršćanske i ranosrednjovjekovne arhitekture u Hrvatskoj jer se zahvaljujući njima i područje sjeverne Hrvatske može promatrati u cjelovitu kontekstu ranosrednjovjekovnoga razvoja. U dosadašnjim osvrtima na loborske nalaze K. Filipec naznačio je važnost svojih otkrića, koja će sigurno uskoro biti temeljitije objavljena i tako bolje poznata zainteresiranim stručnjacima i studentima.

Problematika ranosrednjovjekovne plastike i epigrafike vrlo je dobro zastupljena u hrvatskoj arheološkoj i literaturi iz povijesti umjetnosti. Rezultat je to bogatstva spomenika koji su pružali mogućnost svestrana istraživanja, ali i uvida o značenju tih spomenika za razumijevanje ranosrednjovjekovnoga razdoblja u cjelini.

U arheološkome smislu najznačajnije pitanje vezano uz ranosrednjovjekovnu plastiku tiče se mogućnosti njezina užeg datiranja. Jedan od ranih priloga toj problematici bio je rad Mirka Šepera, svojodobno profesora na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta (Šeper 1955). Šeper je polazeći od natpisima datiranih spomenika pokušao datirati neke ornamente koji se javljaju na ranosrednjovjekovnim spomenicima. Njegov rad posvećen Višeslavovoj krstionici, koji je poslije često citiran, također je ukazao na značenje natpisa kao važnih elemenata za dataciju ranosrednjovjekovnih spomenika (Šeper

architecture and art history. In the aforementioned works, this author's interest centred on the noted regularity of the spatial distribution of churches with Carolingian and Byzantine elements constructed prior to and during Trpimir's reign. The regularity in the spatial position of these churches can be viewed within the scope of the general political circumstances of Trpimir's era and it is a reflection of the intensity of Carolingian and Byzantine influence during the ninth century.

Tomislav Marasović dedicated an article (Marasović 1999–2000) to the rules of orientation of pre-Romanesque and early Romanesque churches in Dalmatian cities and in Croatian territory. In this interesting work, he explained the reasons for the deviation of various churches from the regular eastward orientation. The orientation of early medieval churches depended on adjustments to the urban layout for churches within Dalmatian cities, the orientation of earlier lay and sacred buildings of Antiquity for churches at earlier, Antique sites outside of cities, and on the configuration of the terrain and the coastline for new early medieval churches outside of cities. Marasović used a series of examples to back his observations, and a particularly interesting observation pertains to the three regions of Croatia's coast and its hinterland. Within each of them, early medieval churches adhere to the terrain and coastline, which explains the same orientation of all churches within each separate region. These new observations were a contribution to the debate on matters of orientation of medieval churches.

Besides these works dedicated to early medieval architecture, *Opuscula archaeologica* also featured one article on Romanesque architecture of the thirteenth century. This is an article by Tajana Pleše and Ana Azinović-Bebek on the Church of St. Mary Magdalene in Čazma (Pleše & Azinović-Bebek 2005). This work presents the results of the most recent archaeological research which, in contrast to earlier, primarily test excavations, was the most extensive so far. Even so, with reference to a certain interpretation of the earliest Romanesque phase of the church, which should be dated to the first half of the thirteenth century, the research has not produced any unambiguous knowledge. Both authors stress the need for restraint in drawing any conclusions on the church's early phase. They assert the existence of a smaller church, although its presbytery and potential division into naves cannot be envisioned at the current level of research. A considerable number of graves containing numerous grave accessories were found during this research, which speak of interments at the beginning of the early modern era. The Church of St. Mary Magdalene

1957–1958). Zaista, natpisima datirani spomenici sigurno su polazište u kronološkim razvrstavanjima ranosrednjovjekovnih djela, o čemu svjedoči bogata literatura posvećena ranosrednjovjekovnoj plastici. Posebno međutim značenje za dataciju pojedinih skupina srodnih spomenika ima stilsko-umjetnička analiza, koja je ponekad dostatna za dataciju spomenika koji nisu popraćeni natpisima kao dodatnim uporištima za dataciju. U tome smislu postavio je Ivo Petricioli proučavanja ranosrednjovjekovne plastike na sigurne temelje. Njegova knjiga o ranoromaničkoj skulpturi u Dalmaciji (Petricioli 1960) prvo je djelo u kojemu su ponajprije na temelju svestrane stilsko-umjetničke analize uz oslanjanje na jedan natpisom datirani spomenik izdvojene radionički obilježene skupine spomenika. U kasnijoj literaturi izdvojene su brojne radioničke cjeline crkvenoga namještaja. Upravo su zahvaljujući svestranoj obradi te teme hrvatska arheologija i povijest umjetnosti zauzele posebno mjesto u općem kontekstu proučavanja ranosrednjovjekovnih spomenika u Europi. Od naših autora tom su se temom posebno bavili Nikola Jakšić (1980; 1984; 1995), Tonči Burić (1983; 1988; 1992), Ivo Petricioli (1980; 1984; 1995), Miljenko Jurković (1985; 1995a; 1997) i drugi.

U časopisu *Opuscula archaeologica* jedan rad autorice ovoga pregleda posvećen je navedenoj problematici (Jarak 2005). U radu je analiziran ulomak, interpretiran kao dio pluteja, ugrađen u zid klaustara samostana Sv. Eufemije u Kamporu na otoku Rabu. Ulomak se izborom i izvedbom motiva podudara s poznatim plutejem iz zadarske katedrale, koji pokazuje karakteristike plastike prijelaznoga doba između antike i srednjega vijeka. Uočavanjem rapskoga spomenika, koji je nesumnjivo rađen prema zadarskome predlošku, pokazana je povezanost između Raba i Zadra na kraju kasnoantičkoga i u početku ranosrednjovjekovnoga doba, a ranije izolirani plutej iz zadarske katedrale, čije je podrijetlo zbog nepostojanja analogija u Dalmaciji bilo upitno, čvršće je vezan uz zadarsku klesarsku radionicu.

Epigrafički spomenici ranoga srednjeg vijeka po svojoj brojnosti i zanimljivosti sadržaja predstavljaju dragocjen segment hrvatske srednjovjekovne baštine. U zaista veliku broju otkrivenih natpisa mnogi sadrže važne povijesne podatke, a svi na određen način posreduju spoznaje o hrvatskome srednjovjekovnom društvu, jeziku i kulturi. Proučavanje natpisa započelo je s prvim otkrićima na području srednjovjekovne nacionalne arheologije, pa je do danas napisano mnogo radova o pojedinim natpisima i o grupama natpisa, a zaokružene spoznaje o hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj epigrafici dala je Vedrana Delonga u svojoj dragocjenoj knjizi o latinskim natpisima u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj

in Čazma has otherwise long attracted interest because of the historical data tied to the church (Duke Koloman was interred in this Dominican church in the thirteenth century) and to Čazma (the seat of the Cathedral Chapter of the Zagreb Diocese). It is counted among the Romanesque churches of Northern Croatia which preserved their original core at least in part.

Among the interesting discoveries made during archaeological research into medieval churches in Northern Croatia, the results of research into a templar church in Gora are particularly interesting, as an early Romanesque phase with analogies to the Benedictine Church of St. Mary in Zadar was discerned (Miletić 1996–1997). This proved the existence of Romanesque architecture from the early twelfth century in Northern Croatia with clear analogies in Dalmatia.

Besides these contributions to the study of medieval architecture published in *Opuscula archaeologica*, it is once more necessary to mention the great contribution to the study of early medieval architecture in Croatia made by Krešimir Filipec through his discoveries of various horizons of sacral architecture in Lobar. As noted at the beginning of this paper, the discovery of Early Christian and early medieval architecture in Lobar opened a new page in the study of Early Christian and early medieval architecture in Croatia, because then the entire territory of Northern Croatia can be viewed in the unified context of early medieval development. In previous studies of the Lobar finds, Filipec denoted the importance of his discoveries, which will certainly be more thoroughly published and thus interested scholars and students shall become more familiar with them.

The problem of early medieval sculpture and epigraphy is very well covered in Croatia's archaeological and art history literature. This is due to a wealth of monuments which offered the possibility of all-encompassing research, as well as a view into the significance of these monuments to understanding the early medieval period as a whole.

In the archaeological sense, the most important question tied to early medieval sculpture pertains to the possibility of its more precise dating. One of the early contributions to this problem was a work by Mirko Šeper, formerly a professor in the Archaeology Department at the Faculty of Arts and Letters (Šeper 1955). Šeper, starting with monuments dated on the basis of their inscriptions, attempted to date certain ornaments which appear on early medieval monuments. His work dedicated to the Baptistery of Višeslav, which was later frequently cited, also indicated the importance of inscriptions

(Delonga 1996). U toj knjizi, pored kataloškoga dijela u kojem su obrađeni svi natpisi s navođenjem ranije literature, interpretirani su hrvatski epigrafički spomenici u odnosu spram ranokršćanske baštine i suvremenih europskih tokova. Vedrana Delonga autorica je i drugih važnih radova o ranosrednjovjekovnim natpisima s područja hrvatske države i iz dalmatinskih gradova (Delonga 1990; 1995; 2000). Možemo reći da su zahvaljujući njezinim radovima spoznaje o ranosrednjovjekovnim latinskim natpisima dobile šire, sintetički koncipirane okvire, pa je i pojedine natpise moguće proučavati u općem kontekstu epigrafičkih sadržaja.

Među nekoliko epigrafičkih priloga što su objavljeni u časopisu *Opuscula archaeologica* nalazi se i jedan rad V. Delonga (1999–2000). U tom vrlo zanimljivom radu ukazano je na terminološko bogatstvo prisutno u ranosrednjovjekovnoj latinskoj epigrafici. U članku su analizirana dva izraza – *propisiatorium* (vulgarnolatinski oblik za *propitiatorium*) i *velum* – zabilježena na istočnojadranskom području samo jedanput, i to prvi pojam na ulomku iz crkve Sv. Mihovila na Prevlaci, a drugi na ulomku iz crkve Sv. Martina u Pridrazi. Autorica podrijetlo prvog izraza pronalazi u starozavjetnome biblijskom tekstu, gdje označava pokrov na Kovčegu Saveza. U ranosrednjovjekovnoj upotrebi zadržava se primarno biblijsko značenje natkrivanja najsvetijega mjesta, pa je *propisiatorium* iz prevlašćkoga natpisa najvjerojatnije izraz za oltarski ciborij. Drugi izraz, *velum*, također ima starozavjetne paralele, a može se protumačiti kao naziv za liturgijske zavjese koje su se vješale na arhitravne grede oltarnih pregrada. Produbljenim analizama V. Delonga znalački je protumačila dva jedinstvena izraza u istočnojadranskoj ranosrednjovjekovnoj epigrafičkoj baštini i ukazala na njezino sadržajno bogatstvo.

U drugom epigrafičkome prilogu u časopisu *Opuscula archaeologica* Ž. Rapanić pozabavio se natpisom kraljice Jelene (Rapanić 1999–2000). Autor se u članku bavi dijelom Jelenina epitafa u kojem se ističe briga o udovicama i siročadi. Nasuprot nekim drugim mišljenjima o tom dijelu Jelenina epitafa, prema kojima je riječ o općem mjestu nadgrobnih natpisa, Rapanić kao i u svojim ranijim radovima (Rapanić 1980; 1987) smatra da je riječ o isticanju zakonima određenih dužnosti vladara. Svoje mišljenje potkrepljuje navodima zakonskih odredbi o brizi za udovice i siročad iz kapitulara Karla Velikoga. Rapanićevo mišljenje otkriva dodatnu slojevitost sadržaja Jelenina epitafa i može se prihvatiti kao dostatno obrazloženo.

U vezi s Jeleninim epitafom, o kojemu je napisano nekoliko vrlo važnih i zanimljivih radova, spominjemo i rad Duje Rendić-Miočevića (1982), profesora

as a vital element to dating early medieval monuments (Šeper 1957–1958). Monuments dated by their inscriptions truly constitute a firm foundation for the chronological classification of early medieval items, to which the immense literature dedicated to early medieval sculpture testifies. However, stylistic and artistic analysis bears special significance in the dating of individual groups of related monuments; such analysis is sometimes sufficient to date monuments not accompanied by inscriptions as an additional foundation for dating. In this sense, Ivo Petricioli set a solid foundation for the study of medieval sculpture. His book on early Romanesque sculpture in Dalmatia (Petricioli 1960) was the first work in which groups of monuments were distinguished by their workshops on the basis of broad-based stylistic and artistic analysis with the help of one monument dated on the basis of its inscription. In subsequent literature, numerous workshop categories of church furnishings were distinguished. It was precisely due to the sweeping analysis of this topic that Croatian archaeology and art history assumed a special position in the overall context of research into early medieval monuments in Croatia. Nikola Jakšić (1980; 1984; 1995), Tonči Burić (1983; 1988; 1992), Ivo Petricioli (1980; 1984; 1995), Miljenko Jurković (1985; 1995a; 1997) and others are among the Croatian scholars who dealt with this field in particular.

An article by this author published in *Opuscula archaeologica* was dedicated to the aforementioned problem (Jarak 2005). In it, a fragment, interpreted as part of a pluteus installed in the wall of the cloister of the St. Euphemia Convent in Kampo on the island of Rab is analysed. Given the selection and rendering of the motif, this fragment corresponds to a well-known pluteus from the cathedral in Zadar, which exhibits the features of sculpture common during the transition period between Antiquity and the Middle Ages. This observation of the Rab monument, which was undoubtedly wrought on the basis of the Zadar model, indicates a link between Rab and Zadar at the end of Late Antiquity and the beginning of the Early Middle Ages, while the previously isolated pluteus from the Zadar cathedral, whose origin was brought into question due to the lack of analogies in Dalmatia, was firmly connected to the masonry workshop in Zadar.

Early medieval epigraphic monuments are a valuable segment of Croatia's medieval heritage due to their great number and interesting content. Many among this truly immense number of discovered inscriptions bear important historical data, and in a specific way all of them contribute to knowledge on Croatian medieval society, language and culture.

na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta i utemeljitelja časopisa *Opuscula archaeologica*. Iz Rendićeva vrlo sadržajna rada izdvajamo njegovo upućivanje na kasnoantičke elemente koji su preuzeti u ranosrednjovjekovnoj epigrafici.

Treći epigrafički prilog u časopisu *Opuscula archaeologica* posvećen je jednome natpisu iz nešto kasnijega doba 12. stoljeća (Babić 1999–2000). Riječ je o natpisu na mozaiku što se nalazio unutar glavne apside samostanske crkve Sv. Krševana u Zadru. Na natpisu se spominju značajne osobe iz 12. stoljeća – zadarski knez Petronja i njegova kći Stana. Ivo Babić u svome razmatranju pokazuje eventualnu njihovu povezanost sa zadarskim Madijercima 10. i 11. stoljeća.

PROBLEMATIKA NASELJA

Treća velika tematska cjelina unutar srednjovjekovne arheologije odnosi se na proučavanje naselja različitih tipova i njihove prostorne i vremenske odrednice. Sastavni segmenti proučavanja naselja jesu i spoznaje o grobljima i svim pojedinačnim srednjovjekovnim nalazima i objektima (npr. crkvenim građevinama). O razvijenosti istraživanja srednjovjekovnih naselja ovisi naša slika srednjovjekovnoga krajobraza, koja bi trebala predstavljati krajnji rezultat sveukupnih arheoloških istraživanja. Kako je ta slika u mnogim segmentima još uvijek vrlo nepotpuna, arheološka istraživanja naselja imaju pred sobom još mnogo postavljenih ciljeva.

Za srednjovjekovni hrvatski prostor karakteristična su naselja različitih tipova. Dok u Dalmaciji i Istri veliku važnost imaju antički i kasnoantički gradovi, koji u srednjem vijeku kontinuirano žive, na području kontinentalne Hrvatske u pravilu nisu dovoljno poznate srednjovjekovne etape u životu onih antičkih gradova koji su zadržali značenje urbanih središta i do danas. U pogledu ranih novih slavenskih, odnosno hrvatskih naselja, arheološka je slika fragmentarna, no neki postignuti rezultati upućuju na mogućnost daljnega razvijanja spoznaja. S razvijenim i kasnim srednjim vijekom pojavljuje se, posebno na području kontinentalne Hrvatske, cijeli niz naselja (od slobodnih gradskih naselja do gradišta i plemićkih utvrđenih gradova) koja pružaju spoznaje o nasebinskome životu.

Srednjovjekovne faze u životu antičkih gradova važan su predmet istraživanja urbane arheologije. Na primjeru velikih dalmatinskih gradova, Zadra i Splita, pokazuje se očuvanje antičke, odnosno kasnoantičke urbane osnove u srednjem vijeku. Povećanja gradskih prostora do kojih dolazi tijekom srednjega vijeka mogu se u obama gradovima jasno pratiti

Study of inscriptions began with the first discoveries in the field of medieval national archaeology, so that up to the present numerous works have been written on individual inscriptions and groups of inscriptions, and a well-rounded study of Croatian early medieval epigraphy was provided by Vedrana Delonga in her valuable book on Latin inscriptions in early medieval Croatia (Delonga 1996). This book contains a catalogue section in which all inscriptions are analysed with citations in the earlier literature, and an interpretation of Croatian epigraphic monuments in relation to the Early Christian heritage and contemporary European trends. Delonga also wrote other vital works on early medieval inscriptions from the Croatian state and the Dalmatian cities (Delonga 1990; 1995; 2000). Thanks to her works, knowledge of early medieval Latin inscriptions acquired a broader, synthetically conceived framework, so individual inscriptions can be studied in the general context of epigraphic content.

Among the several epigraphic contributions published in *Opuscula archaeologica* is a work by Delonga (1999–2000). In this rather interesting work, she noted the terminological wealth present in early medieval Latin epigraphy. She analyses two expressions – *propisatorium* (the Vulgar Latin form of *propitiatorium*) and *velum* – each recorded in the eastern Adriatic zone only once: the first term on a fragment from the Church of St. Michael at Prevlaka, and the second on a fragment from the Church of St. Martin in Pridraga. Delonga found the origin of the first term in an Old Testament biblical text, where it designates the cover to the Ark of the Covenant. In early medieval use, it retained its primary biblical meaning of a cover to the holiest place, so the *propisatorium* from the Prevlaka inscription probably refers to the altar ciborium. The second term, *velum*, also has Old Testament parallels, and can be interpreted as meaning a liturgical curtain which hung on the architrave beam of an altar screen. In a thorough analysis, Delonga adroitly interpreted these two unique expressions in the eastern Adriatic medieval epigraphic heritage and demonstrated the wealth of its content.

In another epigraphic contribution to *Opuscula archaeologica*, Željko Rapanić examined the inscription of Queen Jelena (Rapanić 1999–2000). Rapanić deals with the part of Jelena's epitaph, in which care for widows and orphans is stressed. As opposed to some other views on this part, according to which it is a matter of the general place of grave inscriptions, Rapanić, as in his earlier works (Rapanić 1980; 1987), believes that it is a matter of emphasis of the legally mandated duties of rulers. He backed his view by citing provisions on care for

(Petricioli 1965; Marasović 1980). Kod tih gradova, kao i kod većine drugih antičkih gradova u Dalmaciji, dobro je poznat položaj najranijega gradskog središta, i može se pratiti odnos srednjovjekovnoga grada spram prvotne gradske jezgre. Kao posebno

Slika 12. Knin, tvrđava (Durman 2006: 61).
Figure 12. Knin, fortress (Durman 2006: 61).

Slika 13. Torčec, ranosrednjovjekovno naselje (Mesić 2004: 65).
Figure 13. Torčec, early medieval settlement (Mesić 2004: 65).

zanimljiv primjer u tom kontekstu pojavljuje se primjer Dubrovnika, u kojemu je urbana arheologija u pravome smislu pozvana riješiti pitanje razvoja grada od njegovih prvih početaka do završetka srednjovjekovnoga razdoblja. Jedno od nekada otvorenih pitanja vezanih uz razvoj Dubrovnika – pitanje o vremenu nastanka ranoga naselja na mjestu današnje povijesne jezgre grada – već je prije nekoliko desetljeća zahvaljujući arheološkim nalazima sigurno riješeno. Naime, kako je već u jednome davno napisanu radu o kasnoantičkim nalazima s područja Dubrovnika nagovijestio Cvito Fisković (1958–1959), rano naselje na području Dubrovnika nastalo je znatno ranije od doseljavanja stanovnika

widows and orphans contained in the capitulary of Charlemagne. Rapanić's view reveals an additional layer to the content of Jelena's epitaph, and can be considered well explained.

With reference to Jelena's epitaph, about which several very important and interesting works were written, one by Duje Rendić-Miočević (1982) should be mentioned. Rendić-Miočević was a professor at the Archaeology Department of the Faculty of Arts and Letters and the founder of *Opuscula archaeologica*. A particularly important aspect of this work is the observation of the elements of Late Antiquity assumed in early medieval epigraphy.

The third epigraphic contribution in *Opuscula archaeologica* is dedicated to an inscription from the somewhat later twelfth century (Babić 1999–2000). This is an inscription on a mosaic inside the main apse of the monastic Church of St. Chrysogonus in Zadar. The inscription mentions important twelfth-century individuals: the Zadar Prince Petronja and his daughter Stana. In his considerations Ivo Babić indicated their possible ties to the Madius family of Zadar of the tenth and eleventh centuries.

THE PROBLEM OF SETTLEMENTS

The third major thematic unit within medieval archaeology is the study of settlements of various types and their spatial and chronological determinants. Integral segments of research into settlements include knowledge of cemeteries and all individual medieval finds and structures (e.g. church buildings). The contemporary picture of the medieval landscape depends on the level of research into medieval settlements, which should constitute the end result of overall archaeological research. Since this picture is still quite incomplete in many facets, archaeological research of settlements is still confronted with many tasks.

Settlements of various types are typical of medieval Croatia. While in Dalmatia and Istria the cities of Antiquity and Late Antiquity were of crucial importance as life continued in them into the Middle Ages, as a rule not enough is known of the medieval stages of life in those cities of Antiquity in continental Croatia which retained their importance as urban cores to this day. With a view to the new Slavic, or rather Croatian, settlements, the archaeological picture is fragmented, although some results do indicate the possibility to further the current level of knowledge. In the High and Late Middle Ages, an entire series of settlements appeared, particularly in continental Croatia (from free urban boroughs to

Epidaura u prvoj polovini 7. stoljeća, tijekom starokršćanskoga razdoblja. Međutim u pogledu lociranja kasnoantičkoga naselja mišljenja se danas ponešto razlikuju. Dok Željko Peković najstarije naselje, prema ranijem prevladavajućem mišljenju, smješta na prostoru tzv. Kaštela, gdje se nalazila crkva Sv. Marije od Kaštela (Peković 1998), u čemu ga slijede i neki drugi autori (Menalo 2003: 21), istraživanja na području katedrale otvorila su mogućnost smještanja najstarijega naselja na prostor današnje Bunićeve poljane (Stošić 1988). O tim pitanjima, kao i o drugim važnim rezultatima arheoloških istraživanja povijesne jezgre Dubrovnika, govori i jedan zanimljiv članak objavljen u časopisu *Opuscula archaeologica* (Žile 1999–2000). Izvještavajući o novijim arheološkim nalazima unutar povijesne jezgre Dubrovnika Ivica Žile posebno je ukazao na nalaze koji svjedoče o ranome nastanku grada. Tako je u istraživanjima crkve Sv. Bartula otkriven jedan segment kasnoantičkoga zida koji odgovara zidu kasnoantičkoga kaštela i vjerojatno s njime čini cjelinu. Sigurni materijalni tragovi kasnoantičkoga kaštela unutar kojega se smjestila najstarija crkva na mjestu današnje katedrale nesumnjivo upućuju na rano formiranje naselja na tom mjestu. Na temelju ilirskih ili helenističkih numizmatičkih nalaza iz 3. ili 2. st. pr. n. e. Žile zaključuje da je najranije naselje postojalo već u to rano, predrimsko doba, iz čega proizlazi dugotrajan i složeni proces geneze grada, čijem su poznavanju dragocjen prilog dala arheološka istraživanja.

Osvrćući se na poznavanje ranosrednjovjekovnih novih naselja mogu se spomenuti neki primjeri koji pokazuju zanimljivost arheoloških rezultata. Na području Dalmacije ističu se rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnoga naselja unutar prostora antičkoga Nina. Ondje je uz crkvu Sv. Križa Janko Belošević otkrio rano starohrvatsko naselje koje se sastojalo od jednostavnih kamenih kuća nastalih adaptacijom ranije antičke stambene arhitekture Nina. U kućama su se nalazila kamena ognjišta, koja zajedno s nalazima slavenske keramike određuju naselje kao nesumnjivo slavensko (Belošević 1999). I na području kontinentalne Hrvatske ranosrednjovjekovna slavenska naselja određena su ponajprije nalazima slavenske keramike. Ograničavajući se na područje sjeverozapadne Hrvatske, izdvajamo lociranje niza naselja na području Varaždinske županije (Šimek 1999), rezultate istraživanja lokaliteta Torčec kod Koprivnice (Sekelj-Ivančan 2004) i rezultate istraživanja na Gornjemu gradu i na Opatovini u Zagrebu. Na zagrebačkome Gradecu – u sklopu istraživanja na području nekadašnjega samostana klarisa koja su nekoliko godina vodili djelatnici Odsjeka za arheologiju Filozofskoga fakulteta – ot-

walled towns and the fortified burgs of the nobility) which provide knowledge on life in settlements.

The medieval phases in the lives of the cities of Antiquity are an important component of research in urban archaeology. In the case of the large Dalmatian cities, Zadar and Split, the urban cores of the Late Antiquity were preserved into the Middle Ages. The expansion of the urban space that occurred during the Middle Ages in both cities can be clearly followed (Petricioli 1965; Marasović 1980). In these cities, as in most other Dalmatian cities of Antiquity, the location of the earliest urban core is well known, and the relationship between the medieval city and the initial urban core can thus be followed. A particularly interesting example in this context is the example of Dubrovnik, in which urban archaeology in the authentic sense is called upon to resolve the question of the city's development from its very beginnings to its completion in the medieval period. One of the formerly open questions associated with Dubrovnik's development – the question of the establishment of an early settlement at the site of today's historical urban core – was definitively resolved several decades ago thanks to archaeologi-

Slika 14. Lobar, svetište Majke Božje Gorske (Durman 2006: 157).
Figure 14: Lobar; Shrine of the Madonna of the Mountains (Dman 2006: 157).

Slika 15. Dubrovnik – panorama povijesne jezgre (foto: Ž. Jelen-ski).
Figure 15: Dubrovnik – panorama of the historical core (photograph by Ž. Jelen-ski).

kriven je ranosrednjovjekovni bedem datiran u 7. stoljeće (Mašić 2006). Nalaz bedema nije popraćen drugim ranosrednjovjekovnim nalazima, međutim može se smatrati svjedočanstvom naseobinskoga života u to rano doba. Na Opatovini je u najnovije doba u sklopu istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja ispred crkve Sv. Franje otkriveno ranosrednjovjekovno naselje čiji počeci najvjerojatnije padaju u kraj 8. stoljeća (Demo 2007). O naselju posebno svjedoče ulomci ranosrednjovjekovne keramike i zanimljiva kamena ognjišta koja su osobito važan nalaz. S istraživanjima na Gradecu i na Opatovini počeci srednjovjekovnoga Zagreba mogu se pouzdano staviti u početke ranosrednjovjekovnoga razdoblja, u vrijeme o kojemu ne govore pisani izvori o zagrebačkoj prošlosti.

Različita naselja i utvrđeni gradovi razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka u posljednjim desetljećima sve se intenzivnije istražuju. O zanimljivosti tematike i brojnosti lokaliteta svjedoče brojni radovi, koje u ovome pregledu nije moguće spomenuti. Ograničavajući se ponovo samo na prostor sjeverozapadne Hrvatske, upućujemo na pregled lokaliteta iz ovoga razdoblja što ga je prije 20-ak godina izradio Željko Tomičić (1986) i na podatke o srednjovjekovnim lokalitetima u općem pregledu arheoloških lokaliteta toga područja (*Registar* 1997). O zastupljenosti istraživanja različitih naseobinskih struktura razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka u najnovije doba svjedoči i broj izvještaja o tim istraživanjima u najnovijoj literaturi (Mesić 2004: *passim*).

Neki rezultati istraživanja utvrđenih gradova i kasnosrednjovjekovni pojedinačni naseobinski nalazi objavljeni su na stranicama časopisa *Opuscula archaeologica*. Utvrđeni gradovi tematizirani su u dva člancima Krešimira Filipca. U prvome članku donesene su spoznaje o jednom utvrđenoome gradu na planini Ivanščici, koji nije spomenut u povijesnim izvorima, a o čijoj dataciji u drugu polovinu 13. stoljeća govore sačuvani ostaci (Filipec 1999–2000). U drugome članku, koji je napisan sa Zorislavom Horvatom, izneseni su rezultati arheoloških istraživanja kaštela Konjščina (Horvat & Filipec 2001). U arheološkim istraživanjima utvrđeno je kako je kaštel sagrađen te kako mu se pristupalo. Otkrivena je i velika količina pokretnog arheološkoga materijala, čime su proširene spoznaje o ovoj važnoj utvrđenoj dobro poznatoj iz pisanih izvora.

Podatke o jednom kasnosrednjovjekovnome naseobinskom objektu iz sama centra Varaždina izložila je Marina Šimek u članku u kojemu su detaljno obrađene dvije kasnosrednjovjekovne ostruge koje potječu iz skupine kasnosrednjovjekovnih pokretnih nalaza što su pronađeni uz navedeni objekt (Šimek

cal finds. As already heralded in a work written long ago on Late Antique finds from the Dubrovnik area by Cvito Fisković (1958–1959), the early settlement in Dubrovnik's territory emerged considerably prior to the arrival of the residents of Epidaurum in the first half of the seventh century, during the Early Christian period. Even so, opinions differ somewhat on the location of the settlement of Late Antiquity. While Željko Peković places the oldest settlement – based on the overriding opinion – within the area of the so-called Kaštel (Castle), where the Church of St. Mary of Kaštel is located (Peković 1998), with which some other scholars concur (Menalo 2003: 21), research into the area of the cathedral has opened the possibility of placing the oldest settlement in the area of today's Bunićeva poljana (Stošić 1988). These matters, and other important results of archaeological research involving Dubrovnik's historical core were covered in an interesting article published in *Opuscula archaeologica* (Žile 1999–2000). Reporting on the most recent archaeological finds within Dubrovnik's historical core, Ivica Žile particularly stressed finds that testify to the city's early emergence. Thus, in research at the Church of St. Bartholomew, a segment of a Late Antique wall was found which corresponds to the wall of the Late Antique castle (*kaštel*) and it is probably a part of the same whole. Certain material traces of the Late Antique castle within which the oldest church at the site of today's cathedral is located undoubtedly indicate the early formation of a settlement at this location. Based on Illyrian and Hellenistic numismatic finds from the third or second centuries BC, Žile concluded that the earliest settlement had already existed in the early, pre-Roman period, which indicates a long-lasting and complex urban genesis, to which archaeological research has made a valuable contribution.

With reference to knowledge of early medieval new settlements, some examples can be cited which indicate the interesting nature of the archaeological results. In the territory of Dalmatia, the results of research into the early medieval settlement within the location of Nin in Antiquity stand out. There, next to the Church of the Holy Cross, Janko Belošević discovered an old Croatian settlement which consisted of simple stone houses made by adapting the earlier Antique residential architecture of Nin. The houses contained stone hearths, which together with the discovery of Slavic pottery clearly denote the settlement as undoubtedly Slavic (Belošević 1999). In continental Croatia as well, early medieval Slavic settlements were identified primarily thanks to the discovery of Slavic pottery. Remaining solely within the territory of North-western Croatia, a se-

1999–2000). Takvi pojedinačni pokretni nalazi svjedoče na svoj način o životu u gradu tijekom određenoga povijesnog razdoblja.

Na sličan način može se odrediti i značenje članka Željka Krnčevića o kasnosrednjovjekovnim strelicama iz Podumaca kod Unešića (Krnčević 1999–2000). Strelice koje su tipološki obrađene i datirane mogu se dovesti u vezu s Turcima i počecima turskih napada na dalmatinske krajeve. I ovdje arheološki nalazi dopunjuju podatke iz pisanih izvora o vremenu turskih opasnosti progovaraju snagom neposrednoga svjedočanstva.

Završavajući ovaj osvrt, u kojemu su ponegdje potpunije, a ponegdje tek najokvirnije dotaknuti problemi i područja istraživanja srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj, može se zaključiti da su dosadašnja istraživanja u mnogim segmentima omogućila produbljeno proučavanje srednjovjekovnoga razdoblja i da buduća istraživanja mogu krenuti od postignutih spoznaja kao sigurnih temelja.

ries of settlements were located in the territory of today's Varaždin County (Šimek 1999), and there are also the results of research at the Torčec site near the town of Koprivnica (Sekelj-Ivančan 2004) and in the Upper Town and at Opatovina in Zagreb. At Zagreb's historical district known as Gradec – as a part of research in the former Poor Clares Convent led for several years by the staff of the Archaeology Department of the Faculty of Arts and Letters – an early medieval defensive wall dated to the seventh century was discovered (Mašić 2006). The defensive wall was not accompanied by any other early medieval discoveries, although it can be deemed proof of residential life in that early era. At Opatovina, as a part of recent research into the late medieval cemetery in front of the Church of St. Francis, an early medieval settlement was discovered which probably had its origins in the late eighth century (Demo 2007). Fragments of early medieval pottery and an interesting stone hearth – an especially important discovery – testify to the medieval settlement. Based on the research at Gradec and Opatovina, the beginnings of medieval Zagreb can be placed at the beginning of the Early Middle Ages, at a period for which there are no written sources about Zagreb's past.

Different settlements and fortified towns of the High and Late Middle Ages have been subject to more intense study in recent decades. Numerous works that cannot be mentioned in this overview testify to these interesting topics and numerous sites. Once more staying within the boundaries of North-western Croatia, there is the review of sites from the period compiled twenty years ago by Željko Tomičić (1986), and on the data on medieval sites in the general review of archaeological sites of this region (*Registar* 1997). The many reports in the most recent literature testify to the high share of research into various settlement structures of the High and Late Middle Ages (Mesić 2004: *passim*).

Some results of research into towns and late medieval settlement finds were published on the pages of *Opuscula archaeologica*. Fortified towns were covered in two articles by Krešimir Filipec. In the first article, he provided information on a fortified town on Ivanščica Mountain, which is not mentioned in historical sources, and which was dated to the second half of the thirteenth century based on preserved remains (Filipec 1999–2000). In the other article, written together with Zorislav Horvat, the results of archaeological research into the Konjščina castle are presented (Horvat & Filipec 2001). The archaeological research ascertained how the castle was constructed and how it was approached. A large quantity of movable archaeological material was discovered, which expanded knowledge of this

important fortification otherwise well-known in the written sources.

Data on a late medieval settlement structure in the very heart of Varaždin was presented by Marina Šimek in an article in which she conducted a detailed analysis of two late medieval spurs which originated in the group of late medieval movable finds discovered next to this structure (Šimek 1999–2000). Such individual movable finds testify in their own way to life in the city during this specific historical period.

An article by Željko Krnčević on late medieval arrows from Podumci near Unešić is similarly significant (Krnčević 1999–2000). The arrows, which were typologically specified and dated, can be associated with the Ottoman period and the beginnings of the Ottoman incursions in Dalmatian regions. Here the archaeological discoveries once more supplement data from written sources, speaking of the Ottoman threat with the force of direct testimony.

In completing this overview, in which some problems and fields of research in medieval archaeology in Croatia were considered in detail while others were only touched upon, one can conclude that all previous research has deepened knowledge of the Middle Ages in many segments, and that future research can continue in this vein as it rests on firm foundations.

KRATICE / ABBREVIATIONS

AP Arheološki pregled, Beograd.
Opusc. archaeol. Opuscula archaeologica, Zagreb.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Babić 1999–2000 I. Babić: “Zadarski knez Petronja i njegova kći Stana”, *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 317–325.
- Bačić 1958 B. Bačić: “Starohrvatsko groblje u Žminju u Istri”, *Starohrvatska prosvjeta* 6, ser. III, Zagreb, 1958, 77–92.
- Belošević 1965 J. Belošević: “Prvi arheološki tragovi velike seobe naroda na području sjeverne Dalmacije”, *Diadora* 3, Zadar, 1965, 129–142.
- Belošević 1968 J. Belošević: “Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra”, *Diadora* 4, Zadar, 1968, 221–246.
- Belošević 1972 J. Belošević: “Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar”, *Balcanoslavica* 1, Beograd, 1972, 73–86.
- Belošević 1980 J. Belošević: *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*, Zagreb, 1980.
- Belošević 1999 J. Belošević: “Arheološka istraživanja okoliša crkve Sv. Križa u Ninu”, *Obavijesti Hrvatskog Arheološkog Društva XXXI/1*, Zagreb, 1999, 75–83.
- Brunšmid 1903–1904 J. Brunšmid: “Hrvatske sredovječne starine I–V”, *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva VII*, n. s., Zagreb, 1903–1904, 30–97.
- Burić 1983 T. Burić: “Kameni namještaj predromaničke crkve Sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sučurca”, *Starohrvatska prosvjeta* 13, ser. III, Split, 1983, 147–161.
- Burić 1988 T. Burić: “Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina”, *Starohrvatska prosvjeta* 18, ser. III, Split, 1988, 91–117.
- Burić 1992 T. Burić: “Posljednji salonitanski klesari”, *VAHD* 85, 1992, 177–197.
- Burić, Čače & Fadić 2001 T. Burić, S. Čače & I. Fadić: *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001.
- Cetinić 1998 Ž. Cetinić: *Stranče-Gorica, starohrvatsko groblje*, Rijeka, 1998.
- Čilinská 1975 Z. Čilinská: “Frauens Schmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken”, *Slovenská archeológia XXIII–1*, Nitra, 1975, 63–96.
- Delonga 1990 V. Delonga: “Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici Kraljevske Hrvatske”, in: B. Čečuk (ed.), *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini (Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva 15)*, Zagreb, 1990, 75–95.
- Delonga 1995 V. Delonga: “Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rika)”, *Starohrvatska prosvjeta* 22, ser. III, Split, 1995, 117–140.
- Delonga 1996 V. Delonga: *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.
- Delonga 1999–2000 V. Delonga: “Crtice iz ranosrednjovjekovne epigrafike”, *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 327–335.
- Delonga 2000 V. Delonga: “Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima”, in: A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi*, I, Split, 2000, 216–249.
- Delonga et al. 2001 V. Delonga, N. Jakšić & M. Jurković: *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001.
- Demo 1994 Ž. Demo: *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina (Situla 32)*, Ljubljana, 1994.
- Demo 1996 Ž. Demo: *Vukovar – Lijeva bara*, Zagreb, 1996.

- Demo 2007 Ž. Demo: *Opatovina – tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*, Zagreb, 2007.
- Dimitrijević 1957 S. Dimitrijević: "Četiri groba iz slavenske nekropole u Otoku kod Vinkovaca", *Opusc.archaeol.* 2, 1957, 21–38.
- Dimitrijević 1966 S. Dimitrijević: "Rezultati arheoloških iskopavanja na području Vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. godine – prethistorija i srednji vijek", *Acta musei Cibalensis* I, Vinkovci, 1966, 43–86.
- Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević: "Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla", in Ž. Rapanić (ed.), *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata (Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva 4)*, Vinkovci, 1979, 188–200.
- Dimitrijević,
Kovačević & Vinski 1962 D. Dimitrijević, J. Kovačević & Z. Vinski: *Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun, 1962.
- Durman 2006 A. Durman (ed.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006.
- Fettich 1941–1942 N. Fettich: "Der Fund von Čađavica", *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva XXII–XXIII*, n. s., Zagreb, 1941–1942, 55–61.
- Filipec 1996 K. Filipec: "Istraživanje srednjovjekovnog groblja u Đakovu 1995. i 1996. godine", *Opusc.archaeol.* 20, 1996, 189–197.
- Filipec 1997 K. Filipec: "Đakovo – župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja", *Opusc.archaeol.* 21, 1997, 239–242.
- Filipec 1999–2000 K. Filipec: "Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici", *Opusc.archaeol.* 23–24, 1999–2000, 353–361.
- Filipec 2002 K. Filipec: *Lobor – Majka Božja Gorska*, Gornja Stubica, 2002.
- Filipec 2002a K. Filipec: "Zaštitno arheološko iskopavanje oko svetišta Majke Božje Gorske u Loboru 2002", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXXIV/3*, Zagreb, 2002, 119–129.
- Filipec 2002–2003 K. Filipec: "Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Sisaka", *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak III–IV*, Sisak, 2002–2003, 117–146.
- Filipec 2003 K. Filipec: "Prilog poznavanju trojagodnih sljepoočničarki u sjevernoj Hrvatskoj", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 561–568.
- Filipec 2006 K. Filipec: "Lobor – svetište Majke Božje Gorske", in A. Durman (ed.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006, 156–157.
- Fisković 1949 C. Fisković: "Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 55, Zagreb, 1949, 19–29.
- Fisković 1953 C. Fisković: "Bilješke o paškim spomenicima", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 57, Zagreb, 1953, 51–66.
- Fisković 1958–1959 C. Fisković: "Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika", *Starinar IX–X*, n. s., 1958–1959, 53–57.
- Fisković 1985 I. Fisković: "Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu", *Starohrvatska prosvjeta* 15, ser. III, Split, 1985, 133–163.
- Fisković 1999–2000 I. Fisković: "Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama", *Opusc.archaeol.* 23–24, 1999–2000, 237–250.
- Fučić 1960 B. Fučić: "Izvjestaj o radovima u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krk u godine 1955. i 1957.", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 64, Zagreb, 1960, 168–200.
- Fučić 1963 B. Fučić: *Istarske freske*, Zagreb, 1963.
- Fučić 1982 B. Fučić: *Glagoljski natpisi (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 57)*, Zagreb, 1982.
- Gudelj 2005 Lj. Gudelj: "Ruševine crkve Svetog Ivana u Uzdolju kod Knina", *Starohrvatska prosvjeta* 32, ser. III, Split, 2005, 53–75.
- Gudelj 2006 Lj. Gudelj: *Od svetišta Mitre do crkve Sv. Mihovila*, Split, 2006.
- Gunjača 1953 S. Gunjača: "Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950.", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 57, Zagreb, 1953, 9–49.
- Gunjača 1954 S. Gunjača: "Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina", *Starohrvatska prosvjeta* 3, ser. III, Zagreb, 1954, 7–29.

- Gunjača 1956 S. Gunjača: "Ostaci starohrvatske crkve Sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina", *Starohrvatska prosvjeta* 5, ser. III, Zagreb, 1956, 65–127.
- Gunjača 1995 Z. Gunjača: "Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8–9. stoljeća u Dalmaciji", in N. Budak (ed.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995, 159–168.
- Horvat & Filipec 2001 Z. Horvat & K. Filipec: "Novija saznanja o kaštelu Konjščina", *Opusc. archaeol.* 25, 2001, 151–182.
- Iskra-Janošić 1997 I. Iskra-Janošić: "Arheološka iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu Meraja u Vinkovcima", *Opusc. archaeol.* 21, 1997, 243–249.
- Ivaniček 1949 F. Ivaniček: "Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 55, Zagreb, 1949, 111–144.
- Jakšić 1980 N. Jakšić: "Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21, Split, 1980, 97–110.
- Jakšić 1984 N. Jakšić: "Majstor koljanskog pluteja", in B. Čečuk, I. Marović & Ž. Rapanić (eds.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8)*, Split, 1984, 243–252.
- Jakšić 1995 N. Jakšić: "Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira", *Starohrvatska prosvjeta* 22, ser. III, Split, 1995, 141–150.
- Jakšić & Petrinec 1996 N. Jakšić & M. Petrinec: "Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici", *Starohrvatska prosvjeta* 23, ser. III, Split, 1996, 139–172.
- Jarak 1995 M. Jarak: "Je li dokazano ranosrednjovjekovno porijeklo prvotne rotunde Sv. Donata?", *Opusc. archaeol.* 19, 1995, 117–123.
- Jarak 1998 M. Jarak: "O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba", *Opusc. archaeol.* 22, 1998, 119–128.
- Jarak 1999 M. Jarak: "Karolinški elementi u predromaničkoj arhitekturi Trpimirova doba", in M. Hodžić (ed.), *Kaštela – kolijevka Hrvatske*, Kaštela, 1999, 101–106.
- Jarak 1999–2000 M. Jarak: "Kasnoantički ostaci u blizini uvale Blatna (lokalitet Mohorov) na otoku Krku", *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 529–533.
- Jarak 2002 M. Jarak: "Zapažanja o grobljima 8. i 9. st. u Dalmaciji", *Opusc. archaeol.* 26, 2002, 247–255.
- Jarak 2005 M. Jarak: "Plutej s otoka Raba iz kasnijega 6. ili 7. stoljeća", *Opusc. archaeol.* 29, 2005, 275–286.
- Jelovina 1976 D. Jelovina: *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976.
- Jelovina 1986 D. Jelovina: *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 1986.
- Jurić 1987 R. Jurić: "Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije", in V. Jurić (ed.), *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/2)*, Pula, 1987, 245–289.
- Jurić 1994–1995 R. Jurić: "Novootkrivena ranosrednjovjekovna nalazišta u Bukovici", *Diadora* 16–17, Zadar, 1994–1995, 385–409.
- Jurić 2004 R. Jurić: "Velim – Velištak", in J. Mesić (ed.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Zagreb, 2004, 201–203.
- Jurković 1985 M. Jurković: "Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture", *Starohrvatska prosvjeta* 15, ser. III, Split, 1985, 183–199.
- Jurković 1986–1987 M. Jurković: "Crkve s Westwerkom na istočnom Jadranu", *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije* 26, Split, 1986–1987, 61–86.
- Jurković 1990 M. Jurković: "O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća", in B. Čečuk (ed.), *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 15)*, Zagreb, 1990, 65–73.
- Jurković 1995 M. Jurković: "Franački utjecaji na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj", in N. Budak (ed.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995, 117–122.
- Jurković 1995a M. Jurković: "Il ciborio di Novigrad (Cittanova d'Istria)", *Hortus artium medievalium* 1, Motovun – Zagreb, 1995, 141–149.

- Jurković 1997 M. Jurković: "Problemi periodizacije predromaničke skulpture u Istri", in B. Čečuk (ed.), *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 18)*, Zagreb, 1997, 265–274.
- Jurković 2000 M. Jurković: "Arhitektura karolinškog doba", in A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi*, I, Split, 2000, 164–189.
- Karaman 1930 Lj. Karaman: *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930.
- Karaman 1940 Lj. Karaman: "Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 286, Zagreb, 1940, 1–44.
- Karaman 1948 Lj. Karaman: "O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji", *Historijski zbornik* I, Zagreb, 1948, 104–110.
- Krnčević 1999–2000 Ž. Krnčević: "Prilog poznavanju srednjovjekovnog oružja: Strelice iz Podumaca kod Unešića", *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 487–501.
- Marasović 1978 T. Marasović: "Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji", in A. Mohorovičić (ed.), *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978, 5–129.
- Marasović 1980 T. Marasović: "Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad", in I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran & M. Suić (eds.), *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980, 99–111.
- Marasović 1999–2000 T. Marasović: "O orijentaciji ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji", *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 251–271.
- Marušić 1958–1959 B. Marušić: "Zgodnesrednjeveško grobišće v Čelegi pri Novigradu v Istri", *Arheološki vestnik IX–X/3–4*, Ljubljana, 1958–1959, 199–216.
- Marušić 1963 B. Marušić: "Dva spomenika ranosrednjovjekovne arhitekture u Guranu kod Vodnjana", *Starohrvatska prosvjeta* 8–9, ser. III, Zagreb, 1963, 121–149.
- Marušić 1969 B. Marušić: *Istra u ranom srednjem vijeku. Arheološko-povijesni prikaz*, Pula, 1969.
- Marušić 1987 B. Marušić: "Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća", in V. Jurkić (ed.), *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1)*, Pula, 1987, 81–105.
- Marušić 1987a B. Marušić: *Starohrvatska nekropola u Žminju*, Pula, 1987.
- Mašić 2006 B. Mašić: "Zagreb – Muzej grada Zagreba – samostan klarisa", in A. Durman (ed.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006, 310–311.
- Medini 1980 J. Medini: "Provincia Liburnia", *Diadora* 9, Zadar, 1980, 363–444.
- Menalo 2003 R. Menalo: *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Split, 2003.
- Mesić 2004 J. Mesić (ed.): *Hrvatski arheološki godišnjak* 1, Zagreb, 2004.
- Migotti 1992 B. Migotti: "Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije", *Opusc. archaeol.* 16, 1992, 225–249.
- Miletić 1996–1997 D. Miletić: "Župna crkva Uznesenja B. D. Marije u Gori", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22–23, Zagreb, 1996–1997, 127–151.
- Milošević 1991 A. Milošević: *Steći i Vlasi*, Split 1991.
- Milošević 2000 A. Milošević (ed.): *Hrvati i Karolinzi*, Split, 2000.
- Milošević 2000a A. Milošević: "Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza", in A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi*, I, Split, 2000, 106–139.
- Milošević et al. 2001 A. Milošević, Ž. Rapanić & Ž. Tomičić: *Arheološki nalazi karolinškog obilježja u Hrvatskoj*, Split, 2001.
- Mohorovičić 1971 A. Mohorovičić: "Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gadu Krku", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 360, Zagreb, 1971, 19–34.
- Oswald, Schaefer & Sennhauser 1966 F. Oswald, L. Schaefer & H. R. Sennhauser: *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München, 1966.
- Peković 1998 Ž. Peković: *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*, Split, 1998.
- Petricioli 1952 I. Petricioli: "Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu", *Starohrvatska prosvjeta* 2, ser. III, Zagreb, 1952, 105–111.

- Petricioli 1954 I. Petricioli: "Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku", *Starohrvatska prosvjeta* 3, ser. III, Zagreb, 1954, 53–63.
- Petricioli 1960 I. Petricioli: *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.
- Petricioli 1963 I. Petricioli: "Crkva Sv. Nikole u Povljani na otoku Pagu", *Starohrvatska prosvjeta* 8–9, ser. III, Zagreb, 1963, 171–175.
- Petricioli 1965 I. Petricioli: "Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija", *Diadora* 3, Zadar, 1965, 169–203.
- Petricioli 1980 I. Petricioli: "Okolo datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka", in I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran & M. Suić (eds.), *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980, 113–120.
- Petricioli 1984 I. Petricioli: "Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima", in B. Čečuk, I. Marović & Ž. Rapanić (eds.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8)*, Split, 1984, 221–226.
- Petricioli 1990 I. Petricioli: *Od Donata do Radovana*, Split, 1990.
- Petricioli 1995 I. Petricioli: "Sculpture in Zadar between the late Roman and pre-Romanesque periods", *Hortus artium medievalium* 1, Zagreb, 1995, 74–82.
- Petrinec 2002 M. Petrinec: "Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih groblja", *OpuscArch* 26, 2002, 205–246.
- Petrinec 2003 M. Petrinec: "Srebrne sljepoočničarke s Glavičina u Mravincima kraj Solina", *Opusc. archaeol.* 27, 2003, 529–542.
- Petrinec 2005 M. Petrinec: "Ranosrednjovjekovno groblje na položaju Livade u Konjskom polju", *Starohrvatska prosvjeta* 32, ser. III, Split, 2005, 21–52.
- Pleše & Azinović-Bebek 2005 T. Pleše & A. Azinović-Bebek: "Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi", *Opusc. archaeol.* 29, 2005, 287–305.
- Prelog 1993 M. Prelog: "Prilog analizi razvoja srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji", in R. Ivančević (ed.), *Djela* 2, Zagreb, 1993, 17–66.
- Prichodnjuk 1994 O. M. Prichodnjuk: "Der Schatz von Martynovka und seine ethnokulturelle Interpretation", in Lj. V. Pekarskaja & D. Kidd (eds.), *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*, Innsbruck, 1994, 163–173.
- Rapanić 1980 Ž. Rapanić: "Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum", in Ž. Rapanić (ed.), *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 3)*, Zagreb, 1980, 83–90.
- Rapanić 1987 Ž. Rapanić: *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.
- Rapanić 1999–2000 Ž. Rapanić: "Ponovno o epitafu kraljice Jelene", *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 309–315.
- Rapanić 2000 Ž. Rapanić: "Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora", in A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi*, I, Split, 2000, 32–67.
- Rapanić & Jelovina 1968–1969 Ž. Rapanić & D. Jelovina: "Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70–71, Split, 1968–69, 107–135.
- Registar 1997 *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, Bjelovar, 1997.
- Rendić-Miočević 1982 D. Rendić-Miočević: "Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene", *Arheološki radovi i rasprave* 8–9, Zagreb, 1982, 219–231.
- Schulze-Dörrlamm 1995 M. Schulze-Dörrlamm: "Bestattungen in den Krchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts", *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 40/2, Mainz, 1995, 557–620.
- Sekelj-Ivančan 2004 T. Sekelj-Ivančan: "Torčec", *Hrvatski arheološki godišnjak* 1, Zagreb, 2004, 65–66, 68–69.
- Simoni 1989 K. Simoni: "Knin – Greblje – Kataloški opis grobova i nalaza", *Starohrvatska prosvjeta* 19, ser. III, Split, 1989, 75–119.
- Simoni 2004 K. Simoni: *Stenjevec – starohrvatsko groblje*, Zagreb, 2004.

- Stahuljak 1950 T. Stahuljak: "Naučno-istraživački rad Konzervatorskog zavoda od 1945. do 1949. godine", *Historijski zbornik* III/1-4, Zagreb, 1950, 257-266.
- Stošić 1988 J. Stošić: "Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku", in Ž. Rapanić (ed.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području* (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12), 1988, Zagreb, 15-38.
- Šeper 1955 M. Šeper: "Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije", *Arheološki vestnik* 6/1, Ljubljana, 1955, 50-58.
- Šeper 1957-1958 M. Šeper: "Der Taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter", *Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung (Archiv Paulus)* 14-16, Erlangen, 1957-1958, 1-21.
- Šimek 1999 M. Šimek: "Arheološka topografija", in *Županija Varaždinska u srednjem vijeku* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Varaždin, 1999, 31-39.
- Šimek 1999-2000 M. Šimek: "Dvije ostruge kasnog srednjeg vijeka iz Varaždina", *Opusc.archaeol.* 23-24, 1999-2000, 347-351.
- Šlaus 1993 M. Šlaus: "Cranial Variation and Microevolution in Two Early Middle Age Sites from Croatia: Privlaka and Stari Jankovci", *Opusc.archaeol.* 17, 1993, 273-307.
- Šlaus 1996 M. Šlaus: "Demography and Disease in the Early Medieval Site of Privlaka", *Opusc.archaeol.* 20, 1996, 141-149.
- Šlaus 1997 M. Šlaus: "Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from Medieval sites in continental Croatia", *Opusc.archaeol.* 21, 1997, 167-175.
- Šlaus 1999-2000 M. Šlaus: "Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća", *Opusc.archaeol.* 23-24, 1999-2000, 273-284.
- Šlaus & Filipec 1998 M. Šlaus & K. Filipec: "Bioarchaeology of the Medieval Đakovo cemetery; Archaeological and anthropological evidence for ethnic affiliation and migration", *Opusc.archaeol.* 22, 1998, 129-139.
- Šmalcelj 1973 M. Šmalcelj: "Privlaka - »Gole njive« (općina Vinkovci) - Nekropola VII-IX stoljeća - sistematska iskopavanja", *AP* 15, 1973, 117-119.
- Šmalcelj 1976 M. Šmalcelj: "Privlaka - »Gole njive« Vinkovci - nekropola VIII-IX st.", *AP* 18, 1976, 127-128.
- Šmalcelj 1981a M. Šmalcelj: "Privlaka - »Gole njive« opć. Vinkovci - avaroslavenska nekropola", *AP* 22, 1981, 143-144.
- Šmalcelj 1981b M. Šmalcelj: "Stari Jankovci, Gatina (Općina Vinkovci) - avaroslavenska nekropola", *AP* 22, 1981, 142-143.
- Šmalcelj 1992 M. Šmalcelj: "Stari Jankovci - Gatine", in *The War in Croatia*, Zagreb, 1992, 48-49.
- Šmalcelj & Kolar 1985 M. Šmalcelj & S. Kolar: "Đelekovec kod Koprivnice - bjelobrdska nekropola", *AP* 17, 1985, 130-133.
- Težak-Gregl & Šmalcelj 1992 T. Težak-Gregl & M. Šmalcelj: "Otok-Gradina", *The War in Croatia*, Zagreb, 1992, 40-41.
- Tkalčec 2004 T. Tkalčec: *Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj* (neobjavljen magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu), 2004.
- Tomičić 1986 Ž. Tomičić: "Srednjovjekovno razdoblje", in *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Koprivnica, 1986, 62-77.
- Tomičić 1989 Ž. Tomičić: *Arheološka slika međurječja Mure, Drave, Dunava i Save u svjetlosti materijalnih izvora bjelobrdske kulturnog kompleksa* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu), 1989.
- Tomičić 1991 Ž. Tomičić: "Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja na položaju Lijeva bara u Vukovaru", *Starohrvatska prosvjeta* 20, ser. III, Split, 1991, 111-189.
- Tomičić 1991a Ž. Tomičić: "Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II", *Prilozi* 8, Zagreb, 1991, 95-148.
- Tomičić 1997 Ž. Tomičić: *Zvonimirovo i Josipovo - groblja starohrvatskoga doba u Virovitičko-podravskoj županiji*, Zagreb - Virovitica, 1997.

- Tomičić 1999 Ž. Tomičić: *Panonski periplus*, Zagreb, 1999.
- Tomičić 1999–2000 Ž. Tomičić: “Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu uz početke bje-
lobrdske kulture u Hrvatskoj”, *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 285–307.
- Tomičić 2000 Ž. Tomičić: “Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječ-
ja Drave, Dunava i Save”, in A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi*, I, Split,
2000, 142–161.
- Tomičić 2003 Ž. Tomičić: “Grob odličnice iz ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo
– Veliko polje kraj Suhopolja”, *Opusc. archaeol.* 27, 2003, 549–560.
- Uglešić 1990 A. Uglešić: “Tipološko-stilska analiza istočnogotskog nakita na području
rimske provincije Dalmacije”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29 (16),
Zadar, 1990, 207–230.
- Uglešić 1994–1995 A. Uglešić: “Istočnogotski ženski grob iz antičke Narone”, *Radovi Filozof-
skog fakulteta u Zadru* 34 (21), Zadar, 1994–95, 145–150.
- Vežić 1991 P. Vežić: “O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem
vijeku”, *Diadora* 13, Zadar, 1991, 323–375.
- Vežić 2002 P. Vežić: *Sv. Donat: rotunda Sv. Trojstva u Zadru*, Split, 2002.
- Vinski 1949 Z. Vinski: “Prethodni izvještaj o arheološkim značajkama elemenata ma-
terijalne kulture nađenim pri iskapanju nekropole ranog srednjeg vieka u
Bijelom Brdu u siječnju 1948. godine”, *Ljetopis Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti* 55, Zagreb, 1949, 225–238.
- Vinski 1952 Z. Vinski: “Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu
s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica”, *Starohrvatska
prosvjeta* 2, ser. III, Zagreb, 1952, 29–56.
- Vinski 1954 Z. Vinski: “Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen
Landnahme?”, *Archaeologia Jugoslavica* 1, Beograd, 1954, 71–82.
- Vinski 1955 Z. Vinski: “Prethodni izvještaj o iskopavanju nekropole na Lijevoj bari u Vu-
kovaru 1951., 1952. i 1953. godine”, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znano-
sti i umjetnosti* 60, Zagreb, 1955, 231–255.
- Vinski 1957 Z. Vinski: “Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu”, *Situla* 2,
Ljubljana, 1957, 3–54.
- Vinski 1958 Z. Vinski: “O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na
arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskoga kaganata”, *Opusc. archa-
eol.* 3, 1958, 13–67.
- Vinski 1977–1978 Z. Vinski: “Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji”, *Vjesnik Arheološkog
muzeja u Zagrebu* 10–11, Zagreb, 1977–1978, 143–208.
- Vinski 1981 Z. Vinski: “O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji”, *Starohrvatska pro-
svjeta* 11, ser. III, Split, 1981, 9–53.
- Vinski 1985 Z. Vinski: “Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi”,
Starohrvatska prosvjeta 15, ser. III, Split, 1985, 61–117.
- Vinski 1989 Z. Vinski: “Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje”, *Sta-
rohrvatska prosvjeta* 19, ser. III, Split, 1989, 5–73.
- Vinski & Vinski-Gasparini 1950 Z. Vinski & K. Vinski-Gasparini: *Gradište u Mrsunjskom lugu*, Zagreb,
1950.
- Vinski-Gasparini
& Ercegović 1958 K. Vinski-Gasparini & S. Ercegović: “Ranosrednjovjekovno groblje u Brod-
skom Drenovcu”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1, Zagreb, 1958,
129–161.
- Zekan 1996 M. Zekan: “Pet srednjovjekovnih nekropola Bribira”, in A. Milošević (ed.),
Bribir u srednjem vijeku, Split, 1996, 41–54.
- Žile 1999–2000 I. Žile: “Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrov-
nika”, *Opusc. archaeol.* 23–24, 1999–2000, 337–346.
- Werner 1960 J. Werner: “Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäis-
chen Ländern”, *Germania* 38, Mainz am Rhein, 1960, 114–120.
- Werner 1978–1979 J. Werner: “Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija – Cr-
kvina (Marienkirche)”, *Schild von Steier*, 15–16, Graz, 1978–1979, 227–237.

